

गार्हितर्थिकः

अमित शुभार सरोवर
पूजा और विदाय का विनायक
प्रतीक विनायक
मिहिला गुप्ता

⊕ मनोवात ⊕

तेजस्विनिरिच्छा विपूलं प्रकाणितं ग्रसलेत्या ग्रोष्ठी प्रजनन्पतीया भाटा आति नेपुष्टात देत आहे. या पदवर्तीमा ग्रोल्ज्ञा पदवित्य नवनेत्रुक्षे भाऊठादेशा जागाती काढलेले उपग्रहात कासी भाली आहे. विश्वामाहर्ता ही कामी होत आहे. बाहुल जारी काढलेली या प्रजनन्पतीमी शोठाया प्रजाणित लागत्पद जोपानाला होणे अव्यापक्यक्षयक आहे. या प्रजनन्पतीमातोंत विविध प्रकाणित्या ग्रोष्ठी प्रजनन्पतीमी लागत्पद जाहेयासाठी ग्राहनार्द्धातील विविध प्रकाणित लागत्पद आहे. विविध योजनांकाळे वाजिपा ग्राहनशयात ग्राहनातील मनुष्याखल आहे. शासनाते युवीलोन्य नवग्रहान ग्राहनात आहे. विविध योजनांकाळे वाजिपा ग्राहनात, आकृष्णामी योना दोजगामाच्या पाढीप चैषी दृपलख्य आहेत. त्यामुळे ग्रोष्ठी प्रजनन्पती लागत्पदीम ठरतम पाप आहे.

ग्राहनार्द्धातील युक्तायाखलाते प्रमाणा १३% प्रज लेण्यामाती शासन प्रयत्नशील आहे. बार्ट चैवित तिथिग्राहकासून “शतकोटी पृष्ठालागापाठ” ज्ञानव्याक्ता कठव्यात्मकांकी कार्यक्राङ्कासे फोलतम प्रियुक्तलेल्या व्यवस्थापातील लागत्पद ग्राहा विविध दोजगांवात नवग्रहात फोलतम शोठाया प्रजाणित्या जलवंशधरण काकाखब्बेच्य एवजेद्य बायाच्य कानवर्णत देत आहे. या पृष्ठालागापाठीची काना कर्णीत आहे. जनते ला नवग्रहात्मक चोजगामाखोखल आणिका लाख रुक्मिणी त्यांचे चाहणीआन ठंचयाते या कृष्णीने पृष्ठ लागत्पदी नाट्ये फाळझाडे प्र ग्रोष्ठी पृष्ठ लागत्पदीप भ्र देत आहे.

ग्राहनार्द्धात, प्राणवलाल क्षेत्र लागत्पद, चेतना बेल्ये कालण इतरफ लागत्पद, ग्राहनार्द्धात ग्राह प्रियंका क्षेत्र विज्ञानलेल्या व्यवस्थापातील लागत्पद ग्राहा विविध दोजगांवात नवग्रहात फोलतम शोठाया प्रजाणित्या जलवंशधरण काकाखब्बेच्य एवजेद्य बायाच्य कानवर्णत नवग्रहात्मक चोजगामाखोखल आणिका लाख रुक्मिणी त्यांचे चाहणीआन ठंचयाते या कृष्णीने पृष्ठ लागत्पदी नाट्ये फाळझाडे प्र ग्रोष्ठी पृष्ठ लागत्पदीप भ्र देत आहे.

चाराचिनी:

अरोड शे. पाटील

गारुणी:

संघ-पा. ग्राहनार्द्धात्मक
karthikarshna@gmail.com

तिकास्त गुप्ता
युवा वनसंस्कार व उपग्रहसंचालक
ग्रामानेक विनिकाण, पुणे दृष्ट

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्रातील औषधी वृक्ष

भाग - १

संकलन व लेखन

अशोक डी. पाटील

उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग,

सोलापूर

(या पुस्तकातील मजकुराशी शासन सहमत असेलच असे नाही.)

या समर्थनी या गणविद्यालय माहितीपूर्ण पुस्तक तथा कागजे आणि आणती विसर्गी केळी बोती. परंतु अनुदान भट्टमार्नील नियमामुळे ने उपलब्ध होऊन गेले नाही. च ही गंतव्यता प्रवाशात येऊ शकली नाही.

संगणकातील कामाची मिट्टवा ही त्यारीतचे पोत्याहन आणि एकत्रित प्रयत्न यावर अवलून असते. हे संगणकातील कामाची मिट्टवा ही त्यारीतचे पोत्याहन आणि एकत्रित प्रयत्न हे पुस्तक प्रसिद्ध करागत येत आहे.

पुस्तकातील चाला अववाह नाही. अनेकोंत योगदान व महकायात्रने हे पुस्तक प्रसिद्ध करागत येत आहे.

मा. शी. विकास गुडा मुख्य चरमांक व उपमहामंचालक पुणे वृत्त योंगा ही मंकल्पना आवइली व्याख्याता आहे. या मार्गदर्शनानुसार या पुस्तकामध्ये ४५ वृक्ष प्रजांतीची माहिती यांची प्राप्ती आहेत. या चरमांकातील युत्तीनो लायाचिंद ही भागादृढ व महाराष्ट्र याही गो न्यात: काढलेली आहेत. काढी लायाचिंद ही अमर्लंग्या मंकल ख्यालवान Internet वैकल Wikipedia-The Free Encyclopedia व त्याव्यागी मंवंदित अमर्लंग्या मंकल ख्यालवान येत. यावरत योवियातच अमर्लंग्या आहा.

पुर्वो पासून या कामो मा. मर्वशी दी. मनुमदार, डॉ. वी. भागार, ज्यालाप्राप्त, गुंगा केंगवाणी, गो. एस. जोगी, ए.के.जी. एस. रंग. अर्याना, शी.भावान, गुंगा थांगत, ए.दी. अस्ट्रक्टर, व अगविंद आपट या तकाताने वीच्या अंगवर्गांची यांती पासून कॅन्स प्राप्ती आहे. मा.ए.के.मर्माना प्रथम युख्य चरमांक व मालांचलक. मानोनंक वैकल्पिक यांतीचा महामंचालय म.ग.पुणे यांती पासून युख्य चरमांक व मालांचली आहे. त्याचा मो व्हाणो आहे. यापुढे कॅन्स: दुर्दा, चुक्पा, वैलो-शुप, तुणा वर्गीची यांतीची माहिती लेण्याचा मानस आहे. मा. शी. विकास गुडा मुख्य चरमांक व उपमहामंचालक पुणे यांती या कामो यतन आर्गदर्शन व पोत्याहन तिलेने ही मंकल्पना प्रवाशात येत आहे यावरत यो चाचा आमारो आहे.

माझे गोंत व इत्तर्वा चर्चामानातील मर्व अधिकारी, कर्मचारी, गामाजीक वैकल्पिक योलापूर विभागांचे अधिकारी कर्मचारी, दिग्द्यापत्र: गहा नावरभागातील जीवधारक शी. पक्काचा अववाह व महकायार कराणाऱ्या अमर्लंग्याके. एफ.काजी, लिपिक योलापूर यांती मोलाचे गहकार्य केले या यांतीचा मो आमारी आहे.

या पुस्तकातील माहिती चाचाप॒र्याव॒र्ता विप्रवाच्या तुच्छा ग्रंथामूळे, चन, कृषी, आयुर्वेद वैदिक्य लेपानांतील चाचाप॒र्याव॒र्ता वैद्य, ग्रामश्य यांतीचा वैद्यन तोमच ख्यालवान नियमांली आहे. नो. गौडेश्वर आहे. नो. लोकामध्य चाचाप॒र्याव॒र्ता चाचाप॒र्याव॒र्ता यावरत जागृती निमिणा द्वाचा तांत्रा व गामीनिक चौकीकाण, चन, कृषी-नियमानातील कर्मचारांची यांतीचा अंतर्लंग्य लावी. तांत्रा प्रिंटिंगाकामी उपकुप टाळावो या युख्य हेतुने तिलेलो आहे. “आपाची युख्यमार्ता पुस्तक याचून उपचाराची दिशा दाखवारी असतात”, यांची ओप॒र्याव॒र्ता चाचाप॒र्याव॒र्ता ग्रंथामूळा. आयुर्वेदाचा चाचाप॒र्याव॒र्ता चाचाप॒र्याव॒र्ता यावरत जागृती निमिण असू शकतो. आस्ती ही माहिती चाचाप॒र्याव॒र्ता ओप॒र्याव॒र्ता महत्त्व प्रदर्शन, त्याचे जावरत उपभाषा आहे. काढी वैनप्यात्या कुठुळ, नांवामध्य यांतीक भापतील उच्चागतील फरक आणि काढी टिकाण नदाचं वियातील मतभद्र यांती थांडा फरक जाणविण्याची ग्रस्काता आहे.

सर्वेतुपि सुखानि सत्रु - सर्वे सत्रु निर्दारण:

गंतामार्ग
दिनांक १७ फेब्रु २०१३

अंगोळ डी. माटील
उपमहामंचालक
मामाजीक वैकल्पिक योलापूर

⊕ अनुक्रमांकिका ⊕

अ.क्र.	वृक्षाचे नाव	शास्त्रीय नाव	पान क्र.	अ.क्र.	वृक्षाचे नाव	शास्त्रीय नाव	पान क्र.
१	अर्जुन	Terminalia arjuna	०१	२६	बळुळ	Mimulus elengy	५०
२	अरोक	Saraca indica	०३	२७	वडावा	Cassia fistula	५३
३	अरवला	Emblica officinalis	०४	२८	वामुळ	Acacia nilotica	५४
४	आंता	Mangifera indica	०५	२९	विष्वा	Semecarpus anacardium	५७
५	कर्वेनाम	Azadirachta indica	०१	३०	वेल	Aegle marmelos	५८
६	कर्दंव	Neodammarkia cuttakma	१०	३१	चेहडा	Terminalia bellierica	६१
७	कांत	Pongamia pinnata	१३	३२	वोरा	Ziziphus jujuba	६२
८	कवठ	Feronia elephantum	१४	३३	महास्वत्र	Alantus excelsa	६५
९	कानू	Anacardium occidentale	१७	३४	मोता	Madhuca indica	६६
१०	कांवरार	Bauhinia purpurea	१८	३५	पिठा	Sapindus trifolia	६९
११	कोडाळ	Sterculia urens	२१	३६	वायावर्ण	Craeteva religiosa	७०
१२	कुकुला	Strychnos nux-vomica	२२	३७	ग्रीष्मी	Prosopis spicigera	७३
१३	कुंभा	Careya arborea	२५	३८	विरस	Albizia lebbeck	७४
१४	कोकम	Garcinia indica	२६	३९	सिवण	Gmelina arborea	७७
१५	खेद	Acacia catechu	२९	४०	शेवणा	Moringa oleifera	७८
१६	चंदन	Santalum album	३०	४१	मटवीणा	Alstonia scholaris	८१
१७	तित्त	Tamarindus indica	३३	४२	मावर	Bombax malabaricum	८२
१८	जांमूळ	Syzygium cumini	३४	४३	मोताचाळा	Michelia champaca	८५
१९	टेंटू	Oroxylum indicum	३७	४४	हिरडा	Terminalia chebula	८६
२०	हिकमली	Gardenia resinifera	३८	४५	हिंगवेट	Balanites aegyptica	८९
२१	पल्लम	Butea monosperma	४१	४६	वियाणे गोता	Karrion i. semperf. माहिती.	९०
२२	पाढळ	Stereospermum chelonoides	४२	४७	रोपवाटीका, लागवड संवंधी आवायाची काळजी.	९२	
२३	पांगा	Erythrina variegata	४५	४८	गुणधर्मांचा सोपाअर्थ	९३	
२४	फैस	Artocarpus heterophyllus	४६	४९	मंदसं शुद्धी	९५	
२५	कवकाम	Melia azadirachta	४१				

१. अर्जुन

Terminalia arjuna (Roxb) W. A.

सामान्य नावे - अर्जुन सादडा, पांढराजैन, (म) कहूँ कोहूँ (हिं) अर्जुन-इंद्रिम (सं) Arjuna(इं)

कुँत्त (Family) - Combretaceae

अधिकास, - नद्या आणि झी-यांच्या काठावर मोठ्या प्रमाणात आढळतो. हिमालय, मध्य भारत, दक्षिण भारत, श्रीलंका. महाराष्ट्रात - कोकण, विर्धा, दख्दा, सहयाद्री, सातारुडा, अंजिंगाच्या डोरारभागात सर्वत्र. आढळ

सर्वसाधारण वर्णन - उंच वाढणारा बहुवार्षिक वृक्ष पांढर लाल साल. लांबट पाने, देशाच्या टोकावर ग्रंथी. जमिनीवर खडकावर लांबार्थीत सरासरलेली आधार तणाव मुळे. फांडा जमिनीला समांतर. फुलांचे तुरे बालेत, पिवळसर, फुलांना गंद गुंगंध. फळे-पाच पंखानी मुक्त. बी मध्यभागी, पंख खरमरीत जाड.

गुणधर्म विशेष - अर्जुन साल-तुरट, मधुर, शीतल, कांतीकारक, बलकर, ब्राणशोधक आहे, संसारिक्षक, रक्तसंयोक्त, मुत्रवर्धक, कनोत्सर्जक, कृमिनाशक, शतकोर्वर्धक कामोत्तेजक आहे. अस्थिभंग, पित्त, श्वस, तृष्णा, वाह, मेह, वायु, हृदयरोग, पङ्घरोग, विषबाधा रसतोष, दमा, यांचा नाश करतो. अंतःसालीत साखर कमी करणे हज्वे असतात, सातोमध्ये ४३% उत्तायुक्ताक्षर व ३४% शुद्धक्षर आहेत. अर्जुन स्वाती नक्षत्राच्या आराध्यवृक्ष व उत्तराफालुनी नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे. उदर्दीप्रशमन संधनीय गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुख्यात्वे साल, काही प्रमाणां पाने फळे.

उपयोग - साल- जखमेवर, पोटातील दिविकालीन सुजेवर, रक्तरोग, कफ, पित्तप्रकोप, पङ्घरोग, दमा, रक्ताळाव थाबविणेसाठी, अस्थिभंग, अल्सर भुजे या साठी वापरतात. हृदय रोगावर, हृदयाशितलतेवर, हृदयास बल देण्यासाठी, रक्त शुद्धीसाठी वापरतात. ब्राणशोध, मुक्तामार, ठेच, हृतपाय मोडणे यावर सालीचा लेप लावतात.

पोटातीन सालीचा काढा देतात. लचेचा वर्ण उजळविणे, तारुण्यातीका थालविणे, जन्वर उतराविणे, पित्तास वाचविणेसाठी सालीचा काढा, सालीचे त्रुटी वापरतात. दातांच्या विकारात दंतमजन म्हणून साल वापरतात. ताज्या पानांचा रस कान डुखीनवर वापरतात.

उपयोगादन - अर्द्दता असलेल्या जमिनीमध्ये लागवड करावी. पाण्याळ- ओलसर असलेल्या जमिनीमध्ये, नदी नाते काढी अर्जुनाची वाढ चांगली होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

२. अशोक

Saraca asoka (Roxb.) De Wild, S. indica Linn

सामान्य नावे - सीतेचा अशोक, तांबडा अशोक (म) आनंदिष्या (हि) शोकहर्ता, शोकनारी (सं)

Asoka Tree (इ)

कुळ (Family) - Caesalpiniaceae

अधिवास, **आढळ** - मातली मध्ये चाढणारा, विशेषत: सदाहरित वनामध्ये. नदी-नाल्यांचा किनाचारा. पूर्वभारतात. प. यादांमध्ये कोंकणात वागामध्ये लागवड करतात.

मर्वीसाधारण वर्णन - बहुवार्षिक मध्यम ते भेठवृक्ष. आंब्याच्या झाडांमध्ये. भरदव, मुशोभित, सदापणी वृक्ष. पाने गुळगुळीत, लोटंट, त्याची किनार आडां कुराळीदार असते. पाने बीन देती. नवीन पालवी खाली लोंबणारी. ताढूस रांगाची. शुबक्यात येतात. सुंगंधी असतात. केसर सुतासारखे बाहे आलेते. शोण-चपट्या, २ ते ४ विचा. तांबड्या-नंतर हिरव्या-पिवळ्या-काळ्या रांगात असतात.

जुणारम्ब विशेष - अशोक मधुर, शीत, प्रिय, सुगंधी, उण्णा, कडू, तुरुट आहे. अस्थीला सोंधणारा, कूमिहरक, पिणहरक, कांतीकारक, त्रिल्यांच्या शोलाचा नाशक, रक्तरोग नाशक, वेदासाधक, ग्रही संग्रहक, अवसादक आहे. वाह, गुल्म, उदरशूल, अर्स, ब्रणशोष यांचा नाश करणारा आहे. चरक- मुशुत यांनी त्याचा समावेश वेदासाधन, लोधादिशण, अवसादक गणात समाविष्ट केलेला आहे. पूर्वापाळा नक्षत्राचा आराध्य तर अनुराधा नक्षत्राचा क्षेत्रकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - साल हेच प्रमुख औषध आहे. फुलाचे चुर्ण.

उपयोग - सालोमध्ये Tanin व Catechol भरपूर असलेने मूत्रशयाच्या विकारावा. विद्याल्यांत प्रतिवंश होत असेल तर, स्वियांच्या भासिक पाळीच्या बुटांशी तक्रारीत, अतिरक्तस्त्रीत, व ग्रभाशयावे संकुचन, रेवेतप्रद, रक्तप्रद यामध्ये सालीचे दूर्ण, काढा वापरतात. सालीचे मलम उथड्या जखमा भरून येणेसाठी, काढा जुलाबावर उपयुक्त आहे. मुलांचे चुर्ण-अंतरक्तस्त्रीव, रक्ती आमाशं, अतिसार यामध्ये वापरतात.

पुनरुत्थान - दमट, ओलसर, पावसाळी बनात, सदाहरित, अर्धसदाहरित क्षेत्रात उत्तम वाढ होत असलेने अशा क्षेत्रात लागवड करावी. बागामध्ये, उद्यानात तसेच शहारात, तसहीमध्ये रस्याच्या उत्तर्फाला लागवड करत्यांस उत्तम. रोम्पित, औषधी वृक्ष आहे. आवश्यकते तुमार ३/४ वर्ष पाणी दिलेस/तिक्क सिंचनाद्वारे पाणी दिलेस उत्तम सफलता मिळते. (परिशिष्ट पहावीत.)

३. आवला

Emblica officinalis Gaertn, *Phyllanthus emblica*.

मामात्र नावे - आमला, (हिं) आमलकी, धारी (सं) Embelic myrobalan (इं)

कुळ (Family) - Euphorbiaceae

अधिवास, आदळ - उष्ण हवामानाच्या जांगलात, डोंगराळ भागात. पणझडी जंगलात. ४५०० फूट पर्यंतच्या उंदीवर. भारतात सर्वत आढळ

सर्वसाधारण कणि - मध्यम आकाराचा पानझडी वृक्ष. सात विकट किंवा राखाडी रंगाची. संयुक्त पाने. लहन फांद्यावर- सुख्म फुले. फळे-गोल, हिरवी, तुकतुकीत, रसाळ. विया-काळ्यार, तपकिरी एका फळात सहा.

जुणधर्म विशेष - आवळ्या सारक, हिलकर, अरुणिकारक आहे. रक्तापित, प्रमेह-ज्वर, वांती, तहान, सूज, रक्ताविकार, यांचा नाश करतो. फळ-कडू, ओवट, तिखट, मधुर, तुरट, शीतल, संसरिकारक, वातानुलोमक, रक्तसंथक, गौष्ठीक, कफोत्सर्जक, आरोग्य युन-स्थापक, धृतवर्धक केशय आहे. बिया-तुरट आणि कामोतजक. फुले-शितल, सौभ्यसर आहे. आवळ्या भारपौ नक्षत्राचा आराध्यवृक्ष तर उत्तराभाद्रवद्याचा क्षेमकर वृक्ष आहे. चरक-मुक्त संहिते जुसार कृष्ण, विरोचोपण, कासहं, ज्वरहं, प्रजास्थान, वयस्थापन गणांतील आहे.

उपयुक्त भाग - मुळ, साल, पाने, फळे आणि बिया.

उपयोग

- फळ-जल्याळ, वांती, पितपकोप, मुत्रसाव, तहान, कुष्ठरोग, बद्धकोबृत्ता, दाह, मुळव्याधि, हृदयरोग, पांडोरा, प्रमेह पुत्रदाह, कफ, धाम, मुत्र तयार न होणे यामध्ये वापरतात. रक्त शुष्क करणे, केसांच्या विकरानमध्ये, त्वचेवे गोदर्द्य वाढविणे कामी आवळा उपयुक्त आहे. फळामध्ये व्हिटीमन तसेच पेटीन ही अन्नद्रव्ये भरपूर प्रमाणात आहेत. आवळ्या त्रिफळा चूर्णाचा एक घटक आहे. फळाचा रस थंडवा कमी करणारा, पितासक त्रुच्यवर्धक उत्तम तोँनक आहे. सालीच्या तोजा रस मध्य व हळदीबरोबर पर्यामध्ये देतात. आवळ्याचा उपयोग गुरुंबा, आवळ्या सुपारी, मोरवळ्या व च्यवनप्राश मध्ये करतात. लाकूड टिकाऊ असलेले रेती अवजारे करण्यासाठी वापर करतात. उत्तम जल्यावृत्ताकूड आहे.

पुनरुत्पादन - आवळ्यासाठी गाळवाची, तोंबड्या मारीची, उत्तम खोलोची जमीन असावी दमट हवामान मानवते. जास्त उत्पन्न मिळ्याण्या दृस्टीने झाडांना कलम करणे आवश्यक आहे. मधुमक्षिकांमुळे परागीभवन मोठ्या प्रमाणावर होते असलेने या क्षेत्रात मधुमक्षिका पालन उपयुक्त ठरते. (परिशिष्ट पहावीत.)

४. आंबा

Mangifera indica L.

मामाच नावे - अम (हि) अम (सं) Mango tree (इ)

कुल (Family) - Anacaradiaceae

अधिकार्य, अवृक्ष
- बिंदी, मातुदा, कोकण यातील पावमाळी जैपलात. भारतभर मर्वंत लागवड करतात.

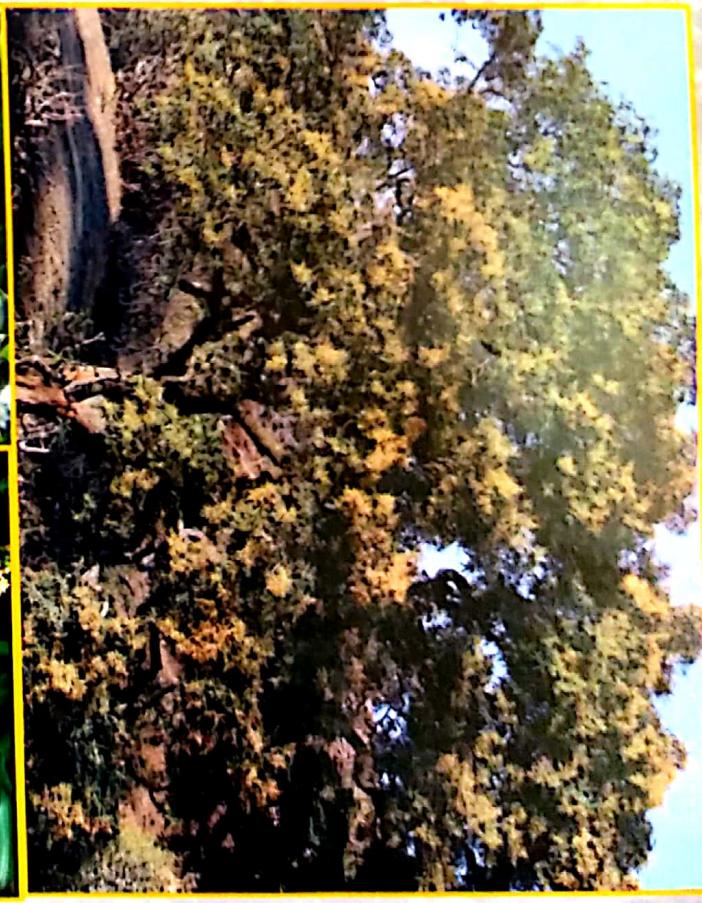
चांदमाराण - मादाहीर मोठा वृक्ष, मुमटीआकार, मोठे उपर खोड. मात-करडी, भप्पे निरा अमालेली, सालीच्या ऊपल वडतात, पाने-माळी, वडन तकतकीत लाव, एक मुट्ठारायी लाव. कुले-नरमादी इक्का, पिवळमार गाडी, लहानीच्या टोंकावर तुरे, परिसीजरी, पावकल्यांवर गुलाबी रेष, फळे-रगाळे, एकच बी (कोय) असमग्रीरन कठीण कोय.

पुष्पांमं
विशेष - अंबा-म्पुर शीतल, जड, बलावट, भारुवर्धक, पुटीकारक, दोणाशक, कफकर, आमीदीपक, मलसंबंधक, ग्रिडिनाप, तुट, मुख्याकरक, कालीकर आहे. भुजवर्धक, शवतीवर्धक, पितकारक, कफ, वाताशक, दीपक आतड्यांमाती तांबक आहे. चाक-मुश्त सहित नुसार छट्टिनिहाऱा, पुरिसंगळायी व मूत्र संग्रहणीय गटा मानाविष्ट आहे. आंबा पूर्वा भाद्रपद नक्षत्राचा आराज्यतर श्रवण-नक्षत्राचा शेत्रकारक वृक्ष आहे.

उपयुक्त घाग - मूत्र, माल, पाने, फुले, फळे आणि बिया. मुकविलेली कोवळी फळे.

उपयोग - मात उत्तम रक्त संग्रहक आहे. सालीचा रस धुण्णोवर, रत्तमूळद्यागीवर उत्तम फुफ्फुस, आतडी गर्भाशयातील रक्तस्थाव खालीविण्याली उपयोगी. पाने-कोकण्यापानाचा रस परायावर, सूज कमी करणेवर उपयोगी. सालीसक्कोवळे फळ-धमारोगावर, उत्तेजक, शक्तीवर्धक, स्त्रांभक, कफनाशक आहे. कैरीचे पद्धे-रुचकर, शुधावर्धक वातानुदोषक, तुपाशामक व उत्साहवर्धक आहे. आमसू-स्वातिष्ठ, मलतेपदक, कफनाशक आहे. पक्वफळ समयात जास्त चवदार असतेने भारत लोकप्रिय आहे. वलदायक, शक्तीवर्धक आहे. फळामध्ये अ.व.क.इ जीवनमाळे आहेत. आंबाचांडिक-पायाचा खोगावर वापरतात. कोय-कृमिल्य व रक्त सोंगहक आहे. कोयगर (बी) कृमिनाशक, रक्तामी-मुळद्यागीवर उपयोगी आहे. लाकूड-फळ्या, इमारती बांधकामासाठी वापरतात.

पुनरुत्थान - आंबा सर्व प्रकारच्या (अति थंड व अति उष्ण प्रदेश वागळता) हवामानांत, बहुतांशी सर्व प्रकारच्या जिमिनीमध्ये वाढत असलेले आंबा लागवड उपयुक्त रत्ते. खोलेवर खड्डा खालून शान्त्ये खत्तमिश्रीत उत्तम माती भेळन लागत करावी. व मुमुवातीचे २/३ वर्ष गोपनी पाणी द्यावे. (परिशिष्ट पहवीत.)

५. कड्डनीम

Azadirachta indica A. Juss.

* नीम गो परितारक वृक्ष * शामिक, औषधि, जननाशक, पर्यावरणदूषणा अन्तर्गत महत्वाचा अमलेता भारतीय वृक्ष

सामान्य नावे - नीम, बाळंतांबी, (म) नीम (हिं) निंब (सं) Margosa Tree. Indian Lilac (इं)

कुळ (Family) - Meliaceae

अधिवास, - कोरडवा प्रदेशात. भारतम, राजभर सर्वत - नैसर्गिक. रस्याच्या वाजूला, गांवामध्ये, पडीक जिमीनीत सर्वत, आढळ

सर्वसाधारण - मोठा सदापणी वृक्ष. खोड सरळ. पाने काढीदार, सुख्त, एकांतराने, मध्यल्या लांब कांडीच्या दोन्ही बाजूस समोरासमोर संयुक्त पणिका. फुले-बारीक, सुगंधित, पाण्डी झड्याच्या शेवटी घोस. फळे- लांबट गोल, निंजाळी, कफ्टची फळेहिवी: पक्व - पिवळीच मऱ.

गुणधर्म विशेष - नीम कऱ्ड तिखट, तुर्ट, पुकवर्धक, सूजनाशक आहे. रक्तशुद्धीकर, जंत्राशक, कूमीनाशक त्वचारोगनाशक आहे. पंचांग - रक्तदोष, पित्त- कफ, ब्रण, कृष्ण व दाह यांचा नाश करतो. कोवळी फळे - मधुर, स्त्रिघ, कडू आहे तेल- किंचित उणा, कडू, व कृमि, कफ, कुरुष्ट, ब्रण असा पित्तनाशक आहे. नीम उत्तरभाद्रपदा नक्षत्राचा आराध्यवृक्ष तर घटिल्या नक्षत्राचा क्षेत्रकर दृक्ष असून 'कडून' गणात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - लाहूड, काड्या, सर्व अवस्थेतील पाने, फळे, बी, कुते नियांचे तेल. सालीचा आंतोल रस.

उपयोग - पाने कृमिष्ठ आहेत. रक्तावर कार्य करतात. त्वचेचे रोग, खरुज कृष्णरोग, कफीत दोषनाश करतो. मलेंचिया व नेत्र रोगावर उपयुक्त. पित्तज्वर, बाळंतारोग, प्रमोह व राजयक्षमात उपयुक्त, गर्भाशयोत्जक तसेच गर्भ निरोधकही आहे. नीमपासून दृश्योपेस्ट, शास्पू हेऊर यांकिक, धूप, साबण व अनेक प्रकारची किटनाशक त्वयाचा करतात. नीमचे शाड मलोरिया ग्रीष्मेशक आहे. म्हणून त्याची घराजवळ, गावठणात लांबवड केली जाते. दात निरोगी व आरोग्यवर्धक ठेवणेसाठी काड्या दात थासणेसाठी वापरतात.

पुनरुत्थादन - नीमचे शाड कोरडवा हवामानात, ४०० मि.मि. ते १८७५ मि.मि. पावसाच्या प्रदेशात, ८ ते ४० डिग्री मोहिस. तपामानांत समुद्रसप्तांदी पासून ० ते १५०० मीटर उंचीपर्यंत चांगले येते. जमिन कोणत्याही प्रकारची काढी, खडकाळ, डोंगराळ जांमिनही उपयुक्त आहे. पावसाचे पाण्यावर उत्तम प्रकारे वाढते. (परिशेष पहावीत.)

६. कंदव

Neolamarkia cadamba (Roxb) Bosser, *Anthocephalus cadamba* Mio.

सामान्य नावे - नीव (म) कदम (हि) कदंब (सं) Laran, Kedam (इं)

कुळ (Family) - Rubiaceae

अधिकास, आढळ - सर्वसाधारण - दमट पात्रसळी जोंगल व मेदानी प्रदेशात. द.गुजरात, कोकण, उत्तर कर्नाटक मध्ये आढळतो. शोभिता व सावली साठीउद्यानांत, रस्याच्या कडेला लागवड करतात.

सर्वसाधारण - मोठवृक्ष. खोड फार उंच, फांद्या आडव्या पसरतात. पाने-साढी, मेडी, लांबटगोल, टोकदार समोरासमोर लांबदेढ असलेली चमिंत. पुले-पाढवट, नारिंगी रांधी दिखाऊ रांधी सुवासिक, झुवक्यांनी येतात. एकाडी, फांद्याच्या टोकाला पाकळ्या नलीकाकर फळ गोल, पिवळसर गुलाबी, मासल, सजाएवढ. पिकल्यावर खातात.

गुणधर्म विशेष - साल व फळ तिखट, कडू, तुरट, भारट, युक्तवर्धक, शीतल, गुरु, रुक्ष, ग्राहक, वातकर असे आहे. रक्तरोग, पित, कफ, ब्रण, दाह, निप, वायु चांचा नाश करते. फळ नितकर आहे. साल-कटू, पौष्ट्रीक, ज्वरबंध, सामक, गोड, कोमोतजक, आहे. चरक-सुश्रुत संहितेसुर शुक्रशोधन, वेदनास्थापन याणांत समाविष्ट आहे. कंदव शततारका नक्षत्राचा आराध्य आणि उत्तराषाढा नक्षत्राचा क्षेत्रकर वृक्ष आहे. कंदव वृक्षास धार्मिक महत्त असून श्री कृष्णाचे प्रतीक घृणन पूजितात.

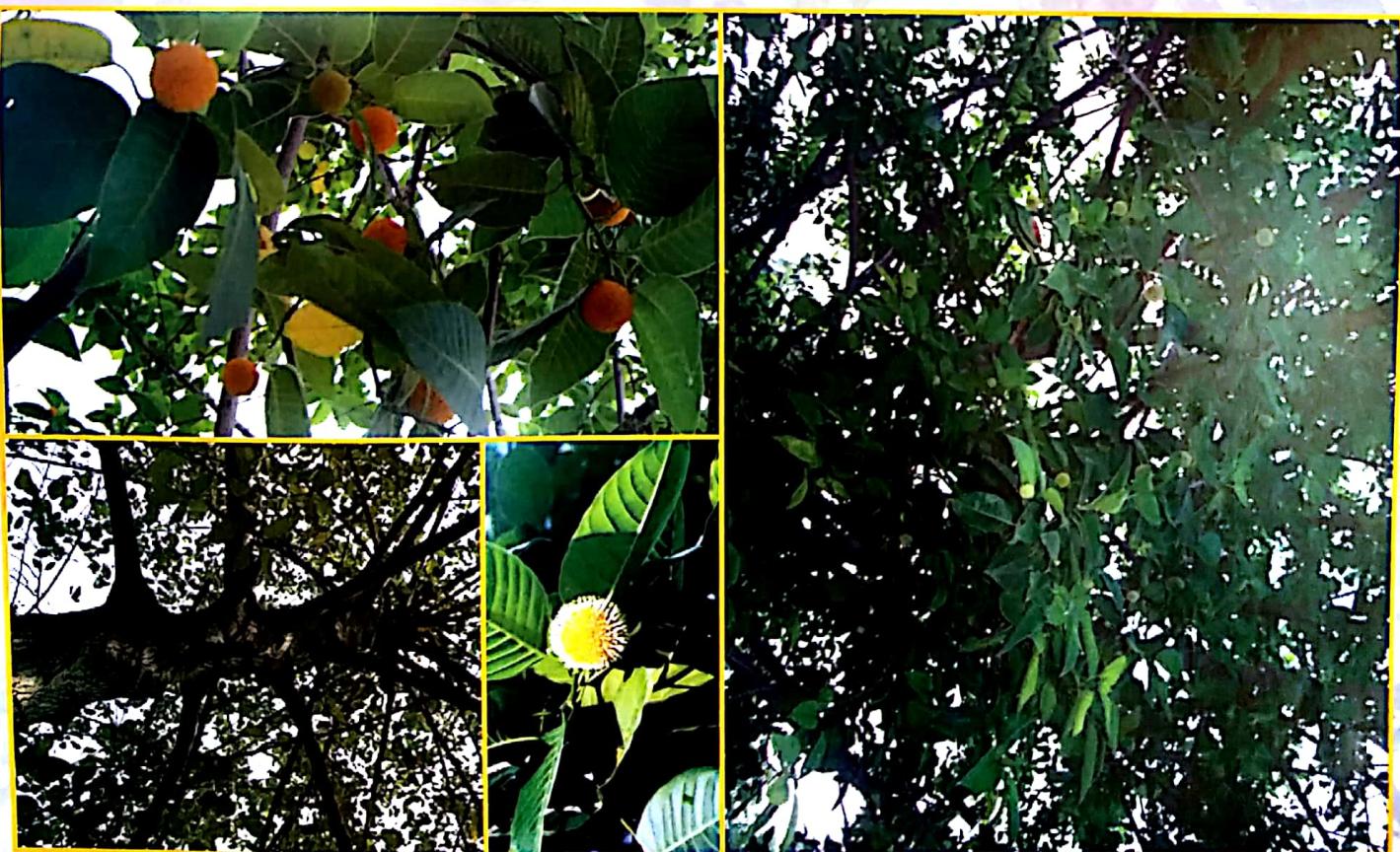
उपयुक्त भाग - मूळ, साल, फळे.

उपयोग

- साल जखमा भरण्यास उपयोगी आहे. संसरेशक, गर्भशयाच्या तक्रारी, रक्तविकार, उत्त्वाळा लागणे यांत गुणकारी, विषसामाक, कफ, पितप्रकोपे, जळजळ यासाठी चांगले आहे. वारंवार होणारी मृत्त प्रवृत्ती कमी करण्यास साताचा काढा व चूर्ण उपयोगी पानाचा काढ किंवा आंतर साल मुख्यत, मुखशोध, तोड आले असता गुरुण्या करण्यासाठी वापरतात. लहून मुतुची टाळू भरून येण्यासाठी सालीचा रस कपाळी लावतात.

पुनरुत्थान

- कंदव वृक्षाची लागवड गडद छायेसाठीही मोळ्या प्रमाणात केली जाते. झाडाखाली ठेवलेल्या वस्तूंचे उत्तमपासून संरक्षण होते. रसा उत्पार्कीव उद्यानामध्ये लागवड करण्यासाठी उत्तम प्रजाती. (परिशिष्ट पहवीत.)

७. करंज

Pongamia pinnata (L.); P. glabra VENT.

सामान्य नावे - कंरंजी (म) किरमल, कांजा (हि) पूतीकरंज (सं) Indian beech tree, Kerong (इ)

कुळ (Family) - Fabaceae

अधिवास, - ओहोळ, नाले-नदी काठी चांगले बाळो. भारात सर्वत्र विशेषत: समुद्र किनारपट्टी तसेच दाट जंगलामध्ये. कोंकण आढळ

सर्वसाधारण - मध्यम आकाराचा सदाहरीत डोलवार वृक्ष. खोडाचा विस्तार कमी, परं घनदाट. गर्द हिरवी, चकचकीत, तिष्म, संकुक्त पाने. साल पांढरी, गुळ्युझीत त्यावर उठाववार पांढरे ठिपके. आंतर साल पिवळी. फुले-पांढरी, किरमिजी, वाणीन बालेत मंजिरी, फुलांचे तुरे, फळे करंजी सारखी वळकळार शोण, चपट्या टणक, काढ्यमय शोणेत एकत्र फुगार मांसल बी. पांढर-लालसर गुलाबी बी.

गुणधर्म विशेष - करंज तिखट, नेच, उणा, कड्ड, तुरट आहे. वायु, योनिदेष, वातगुल्म, अर्श, वृण, कफ, वीष, पित, कृमि, त्वागदोष, उत्तरमेद, खीह रोग याचा नाश करते. करंज-कृष्णज, आम, वातज, कृमिज, वृणशोय प्रतिकार,

ब्राह्मोपण, कासत आणि पाचक आहे. चरक-चुडूत सोहिते करंज केंद्रलगात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - पंचांग च वियाचे तेच.

उपयोग - पाने-वात, अंगुखी, सांधेसूज यामध्ये पानाचा शेक देतात. पानाचा हिस्बे खत झण्टाही उपयोग होतो. ताजी साल-मूळव्याधी व जखमे किंडे काढणेसाठी होतो. मूळवाच रस परम्यामध्ये, पुले-मधुमेहवर आणि वियाचे तेल-त्वारागावर उपयोगी आहे. वियाचे तेल ब्राह्मोपण आहे. गजकर्ण, चाई, लृथ, आगेपण, खरुज, इ. त्वाच रोगावर कृमिज व जंतुज आहे. वात, अंगुखी, सांधुखीवर तेल चोळतात. तेलांची पेंड उत्तम जंतुनाशक खत आहे. वियाचे तेल-बोंगण, इंधन रुक्णन वापरतात. वियामध्ये २७% पिवळे तेल असते.

पुनरुत्थान - नदीकिनाच्यावर, पाण्याल जागी, ओलसर, दमट जागेवर, खाडी किनाच्यातगत हे झाड उत्तम वाहतो. (परिशिष्ट पहवीत.)

६. कवड

Feronia elephantum, Correa; *F. limonia* (L.) Swingle

सामान्य नावे - कांटबेल (हिं) कपित्य, दधिफला (सं) Wood apple, Elephant apple (इं)

कुळ (Family) - Rutaceae

अधिवास, आढळ - कोडडया, मोकळ्या, उघडया जागी, नदीच्या सुपिक खो-यांमध्ये, गुजरात, महाराष्ट्र व दक्षिणेत, तापी-नदीच्या खो-यांत भरपूर, घाटाकरही भरपूर. बांगामध्ये, उद्धानामध्ये, रस्थाच्या कडेला लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मोठा पानझडी वृक्ष. खोडवर काढे, खोड सरळ. साल ओबड्होबड, करडी, काळसर, जाड. पाने-कृतुणी, एआड एक, संतुक्त, देठला लहान.पाने चुरगळत्यास वास येतो. फुले- तांजुस, परिमंजीरी फडे - २ ते ३ फै व्यासाचे, कवच कठीण, रंग करडा. फलांमध्ये पिवळवर, फिकट चौकलेटी गर, गर खातात, बिया अनेक.

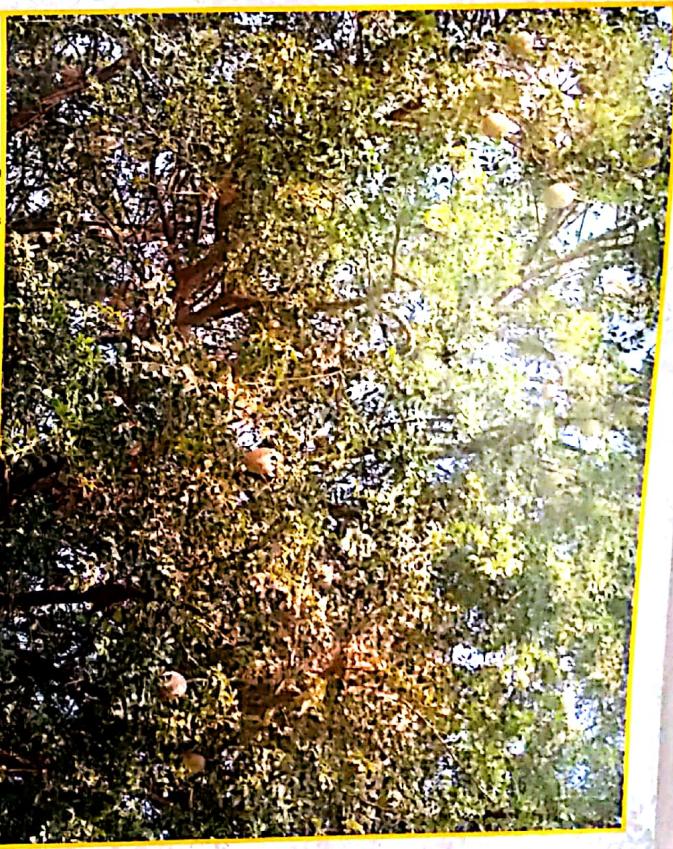
गुणधर्म विशेष - कवठ-म्हुर, आंबट, तुरट, ग्राहक, शीतल, कङ्ग आहे व पित, वायू व्रण, संग्रहणी, जुलान, अजीणे, आमर, रक्तपित, बीष यांचा नाश करते. पानामध्ये तेल आहे. सुकविलेत्या गारामध्ये १५ % जंबोरास्ल तर गळे जातखार, चुना, लोह यांचे क्षार आढळतात. पाने वासूनाशी. कवठाचा गुणधर्म-रक्त प्रशामन आहे.

उपयुक्त भाग - पाने, फळ, बिया, साल, गोंद

उपयोग

- सतीचे चुर्ण- हगवण, आमांश, पित्तप्रकोपात उपयुक्त. पाने सुगाणी मुलाचे पेटदुखीवर, बांती अतिसार, उचक यांचा नाश करतात. फलांचा गर पौष्टिक, थंड, गोड आहे. खोकला, आमांश, हृदयरोग, घसा, दमा, बद्दकोट्या रक्त प्रद, रक्तपितामध्ये, पित्तप्रकोप, त्रिदोष, रक्ताचा असुख्यणा, थकवा, तहान, उचकी, दूर करणेही उपयुक्त. बिया- विषायकर उतारा आहे. मस्तक शूल, विसर्प यांचा नाश करते. कवठाची चटणी, मुळा करतात.

पुनरुत्पादन - सुरवातीला कवठाचे रोप हव्यवार वाढते परंतु एक - दोन वर्षांनंतर त्याची वाढ लक्षणीय असते. बाग, उद्धार शेताच्या बांधावर, रस्थाच्या दुताकीलागडीसाठी उत्तम वृक्ष. (परिशिष्ट पहवीत.)

१. काजू

Anacardium occidentale L.

सामान्य नामे - हिन्दी बदान (हि) काजूतक (सं) cashew nut, cashew gum, apple nut (इ)

कुँज़ (Family) - Anacardiaceae

अधिवासम् - **कुँज़** - अमेरिकेच्या उण कटिबंधीय प्रदेशातील. परंतु भारतात विशेषतः समुद्र किनारावरील भागात आढळता.

सर्वसाधारण - मध्यम पांडुविलासातील नोना वृक्ष. मातृ-जाड व पुष्ट करड्यारांगी. पाने नर्मीत, प्रसार एक आड एक, टोकाकडे वैयट किंवा गोत, लंब वैयट्वी, जातल्य शिरान्यास, विशालकौनी, फुले- विलेसर, शिवट, लालसर, पांडी, गुलाबी पहुंच असलेली, संमुक्त मांजरी, फळे- छद्म फळ (False Fruit). युफली (Thalamus) वाढलेली असते, रोगवरेंगी असतात. कर्वोण कवची, करड्यारांगी फळे.

गुणधर्म विशेष - कागडुरट, न्युर, उण, लाडु, उट, जार, कूमी, चम, अमोमारी, कुऱ्ह, मंगहाली, खेतवृक्ष, अर्ण, मंगहाली, जलोदरा गांव नाशक करते. माल असारेपुळः स्वतारक आहे. मूळ रेचक आहे.

उपयुक्त भाग - फूल, गात, बोड, फळ, बी, फळांची केळी, विधाये स्वप्नलांचे तेल

उपयोग - मालीचे तेल-हूली रोगावर, ग्रेस कॉम कॉमी करण्यासाठी, कुऱ्हरोग, लाट, कुरुप, निराळामी यांती वापरतात. काजू पार वैयटीक आहे. “अ” औवनसात घरमूळ, बांडीकर आहे. मारातील तेल पौरीकर आहे. वैयटपापान वारू (फेणी) तपार करतात ते उत्तम पेय आहे. अमुखी, मध्युकुरीता योगदाता, लाट (फेणी) उण, खेदजनन मुर्जनकरक आहे. जीर्ण आमवात, आसारलेले गोपे याच उपयुक्त आहे. विधाया विक्री, पायांना शाळवल्या नियन्त्रणासाठी फारच उपयुक्त आहे.

पुनरुत्थान - काजू लागवड करण्यापूर्वी कोणते उपायात व्यावधारे आहेत? या बाबत आम्यास करत विधाणांनी निवड करावी. काजू फूल, काजू बी, किंवा दोन्ही फूल व बी सुंगे अमल्यास विधाणांनी निवड करावी. वेंगुते (जि. मिझुर्णा) दोन्हील काजू संरक्षण केंद्रात कागवृक्षा ६ ते ८ जांती आढळतात. लातून निवड करावी. (परिशिष्ट पहाडीत.)

१०. कांचना

Bauhinia perpurea L.

मामाच नावे - कांचन (म) गुरियत, कच्चर (हि) कांचनार, कोविदरा (सं) Orchid Tree Camel's foot tree (इ)

कुक्क (Family) - Caesalpiniaceae

अधिवास - पानझडी जांलात. तिदर्भ, सातपुडा, परिचम घाट-कोकणांतील पानझडी जांलात. संपूर्ण महाराष्ट्रांत उद्यानांमधून रस्त्याच्या कडेला शोभिवत वृक्ष म्हणून लागवड करतात.

आडळ

मर्वंसाथारण - मध्यम आकाराच्या पानझडी वृक्ष. पाने-क्रमुपर्ण, उभागलेली हवयाकूटी असतात. नवीन खुमारे करड्या रांवे असतात. कुलांच्या रांगुसार तीन प्रजाती आहेत. पित॒ल्यापुलांचा-कोचन, किररमिजी रांगा कोविदर व पाडळ्या रांगा कोचनार, शोणा शिक्केकाई सारख्या लांब चपट्या १५ ते २० से.मी. लांब व १ ते २ से.मी. ऊंदे. पाकळ्या ४ मंजरी. वर्गांतून ३/४ वेळ्या कुले येतात.

गुणधर्म
विशेष

- कांचन-ग्रहक, तुरट, मधुर, रुचकर आहे दमा, खोकला, पित, रस्त विकार, प्रदर यांचा नाश करतो. कोविदर-शीतल, सारक, अनोदीपक, तुरट आहे. व कफ, पित, ब्रा, कृष्ण, वायु रक्तपित यांचा नाश करतो. सालीमध्ये टीनन, वियांत Fatty Oil असते. चरक-सुश्रुत संहितेत वर्णनेपण गणात सामिल आहे.

उपयुक्त भाग - मूळ, साल, फुले-कळ्या

उपयोग

- साल-आरोय, पुनःस्थापक, पौद्योक, स्तभक, भूकवर्धक आहे. पितप्रकापेकारक, कफ, क्षयगंथी, कुस्तिरोग यांत गुणकारी आहे. गुदद्वाराचा त्रास, खोकला, सामा, रक्तरोग, द्रवा, गोनिस्ताव यांत गुणकारी. कूमीनाशक, तृष्णारोग, जल्दजल्द मासिक अतिशात, अशुद्ध रक्त, शुलातिक, तिसेप यांत उपयोगी, मेदस्वी व्यक्तीस व गंधी शोषणमध्ये पांटात देतात. फुले साखरे सोबत सौन्य रेनक आहे. गंडमाला, दाह, ब्रानावर देतात. वाळविलेल्या कळ्या शीतल, स्तभक आहेत आणि मूळव्याध, आमाश, अतिसार आणि कृमितीही देतात. जखमा भरणेसाठी गंडमाला वसणेसाठी वापरतात.

पुनरुत्पादन - उद्यानांमध्ये, लांगांमध्ये, शहरातील रस्त्याचे कडेला लागवड करणेस उत्तम वृक्ष. (परिशिष्ट पहावीत.)

११. कांडोळ

Sterculia urens Roxb.

सामान्य नावे - सारदेल, काहांडेल, कड, (म) कुडु, कराईन (हि) Kulugum tree, kulfra gum (इ)

कुल्क (Family) - Sterculiaceae

अधिवास, आढळ
अधिवास, तामीळनाडू गुजरात, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र पश्चिम घाट, सातपुड़ा व विदर्भतील बनां प्रामुख्याने आढळ्यो.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराचा वृक्ष. खोड तांबूस पांढऱ्या रंगावे, तुळ्याकडे फुगीर, पुढे गोलाकर सरळ वाढारे. सात - जुळुळुलीत पातळ. पाने पजाकूटी, एंडव्ह्या पानसारखी, पावटोके असलेली व एका आड-एक, प्रयोक फांदीच्या टोकाला जास्त प्रमाणात. पुस्ते - पिवळसर रांगाची फांद्याच्या टोकाला येतात. त्यांना उग्र दर्प असतो. फळे सुरवातीला हिरवट पुढे पक्व झाल्यावर लालसर तांबूस रंगाची. विया गड तपकिरी रांग्या चकचकीत असतात. एका फळात ३ ते ६ तिया असतात. फळांवर बारीक लत असते. झाड बहुतेकवेळा निष्पर्ण असते. कड्याचा कपाच्यातही चांगले वाढते.

जुणधर्म
विशेष
उपयोग
उपयोग

- साल- शीत वाचुनाशी आहे. बी- पौष्टीक, उत्तेजक आहे. डिंकाचा संपर्के पापायाशी आला तर डिंकाचा मूळ आकार अनेक पटीने फुगातो. वियामध्ये तेल असते. मूळ थंड असते.

- साल- शीत वाचुनाशी आहे. बी- पौष्टीक, उत्तेजक आहे. डिंकाचा संपर्के पापायाशी आला तर डिंकाचा मूळ देतात. मूळ व सालीचा रस-परमा, गरमी व थातू लिकारावर उपयुक्त आहे. पाने व कोबळ्या फांदा याचा रस फुफुसकोश शोथात लाकवात. डिंक औषधाच्या कृपुल्स, बबलगम, चृहाँग, आईसिक्रिम, चैकलेट उद्योगांत वाररतात. गरमी प्रमेह व थुपणीकर डिंक साखरे सोबत पण्यांत कालवून देतात. घशाच्या रोगांत डिंक चयळतात. पौष्टिक व उत्तेजक असलेने विया भाजून खातात.

पुनरुत्थान - ७०० ते ३००० मि.मि. पाऊस १५ ते ४५ हिंगी सेल्सि. तापमान, समुद्रसप्तीपासून ते ५०० मी. उंचीच्या प्रदेशात चांगला निचरा होणाऱ्या, वाढू मिश्रित, खडकाळ, मुरमाड, लालसर, (जोंभा दाढळी) माती असलेल्या क्षेत्रात ही प्रजाती चांगली वाढते. वियामध्ये तेल असलेना विया लकवार खरात होणेची ही शक्त्या असते. (परिशिष्ट पहावीत.)

१२. कुचला

Strychnos nux - vomica Lin.

सामन्य नावे - काजरा (म) कुरिलू कजरा (हिं) विषिटुक विषड्म (सं) Crowfig, The Snake Wood Tree,

Nuxvomica, Poison nut tree (इं)

कुळ (Family) - Loganiaceae

अधिवास, आढळ - ओलसर मोसमी जंगल. भारतभर कमी अधिक प्रमाणात उत्तरप्रदेश, कर्नाटक, तमील्नाइ. उत्तरकानाटिक, दक्षिण कर्नाटक आणि व जांचा दगडाच्या समुद्रतालगतव्या जांतात विवुल.

सर्वसाधारण - मध्यम ते मोठ्या उंचीचा वृक्ष. कोकणात सदापर्णी तर खानदेशात पानगळीचा वृक्ष आहे. फांदा एकमेकांच्या विरुद्ध बाजूस असतात. कोवळ्या फांद्यावर मजबूत टोकदार कास्थमय काटे असतात. साल-पातळ, साधारण गुळ्युळ्युट असते. पाने-चैर्ट्युलिकार टोकदार, वर्सन चकचीकित तर खालून तपकीरी लव असलेली. फळे टेचुणी, चिकू फव्याएवढी गोलाकार नारंगी रांगाची. फळांत राखाडी रांगाचिकट गर असते. त्यामध्ये अनेक निया गोलाकार चपट्या व एका बाजूला खोलागट असतात.

- विषरी आहे. वियांमध्ये स्ट्रीकोनीन व बुसीन ही विषरी द्रव्ये असतात. फळ-तुरट फार कळू, तिखरट, उष्णताकारक, जररशामक आणि आतड्यांना सोंभक आहे. पाने-कळू व विषरी आहेत. निकोणी मुलांना हळद्यीसारखा वास.

वृक्ष-मदकन, ग्रहक, कळू, लत्यु उष्ण आहे. कुस्त्रक्तविकार, वातरोग, अर्श, ज्वरनाशक आहे. पिकले फळ विष, पाककाळी मधुर, कफ, वायू प्रमेह, पित व रक्तविकार यांचा नाश करते. कुचला अशिव्वी नक्षत्राचा आराध्य तर पूर्वी भाद्रपद नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - बिया व फळे. व्यवचितपणे-पाने व लाकुड साल

उपचाग

- फळ-वात, कफ, कोड, रक्तरोग, खाज, मुळव्याध, वृण, मुत्रश्वास, कावोळ, सांथातील दुखणे, कटीशुल, गंजकर्ण, पश्चात आणि अवयवांचा कमळुवतपणात उपयोगी आहे. किंवित पौस्तिक कामोजेजक आणि आतिव जनक आहे. भांगे ऐवजी बियांची खोडीमाझा घेतात. महत्वाचा मादक पदार्थ आहे. जास्त माझेत ते 'भारक वीष' आहे. बिया शुष्ठ करून घेतल्या शिवाय वापरत नाहीत. सालीचा फांट व काढा ज्वरनाशक आहे. ताज्ज्या सालीचा रस कोंत्या व तीव्र अमाणेत देतात. पाने कळू व अत्यंत विषरी असलेले पाने खाल्याने गुरे मरु शक्तात. पाने, फुले, लाकुड सर्वच भाग विषरी त्यामुळे माहितार वैद्याशिवाय-नैदूरिशिवाय कोणीही हिंसा शाळाचा कोणार्हाही भाग घरी आणत नाहीत व वापरत नाहीत.

पुनरुत्थान

- ओलसर जमिनीत नदी नाल्या काठाच्या गाळ्याच्या पुळण मिश्रित मातीत काठवर उत्तम प्रकारे वाढ होते. समुद्र किनाऱ्या लगतच्या भागात तसेच ओल टिकून राहणाऱ्या निचरायुक्त माती मध्ये उत्तम प्रकारे वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

१३. कुंभा

Careya arborea (Roxb)

सामान्य नावे - कुंभी (हि) कालिंदी, कुमुदिका (से) cylon oak tree, patana oak , wild guava (इ)

कुक्कु (Family) - Lecythidaceae

आधिकारास, आडळ

- पानकडी जंगलात. महाराष्ट्रातील सर्व वरांत. कोकणात सर्वत्र डोंगर उत्तरावर.

सर्वसाधारण गुळ्युळ्युत वृक्षातील चकचकीत पाने, साधी, समोरासमोर. कुले येण्याच्या वेळेला कोवळ्या फाई गुलाबी होतात (हिलाळ्यात). उन्हाळ्यांत पाने गळतात. कुले-पाण्डी, युक्केर, जांभळ, फांदीच्या ठोकाला कुलांचे शुब्बेके. पाढऱ्या कुलांमध्ये रसरशीत भरारु गुलाबी आणि जांभळे पुक्केर, त्यामुळे कुले गुलाबी किंवा जांभळी भासतात. कुलांना घाण वास येते. फळ-चैझूसारखे गोल, बेला एवढे, उघड्या तोडावे फळ. त्यातून खोकसर-किंजनाळी बाहेर पडतेली हिस्ते. दिया गुळकळ.

गुणधर्म - तिक्कट, उणा, तुरट, ग्राहक, कोरडा, संरारक्षक आहे. न पित, वात, कफ, दाह, ज्वर, रक्तातिसार, योनिदोष, कुमि, मूत्रस्थाव, मूळज्याध, यांचा नाश करतो.

उपयुक्त भाग - मुख्यत्वे साल. काही प्रमाणात फळे, पाने

उपयोग - साल-कोरडा खोकला, खियांची धुणणी, पिडादायक सूजेवर, व्रणधुणे, दमा, उन्हाळे लागणे, भाजलेल्या ठिकाणी, जखमा धुणे, सर्प दंसाच्या ठिकाणी लावणेस, अपचन, वात, इवासानलोका दाह, मूत्रस्थाव, मूळज्याध, त्वचारोग, अपसार, आजडी, यात उपयोगी आहे. फळ-कामोतेजक असून कफावरही उपयोगी आहे. शंडी, पडसे यावर उपयुक्त आहे. फळे-जनवारांच्या औषधात ही देतात. पानामध्ये २०% टीनन असते. सातोपासून मजबूत दोर तयार होते. लाकूड चांगल्या प्रतीची मिळते.

पुनरुत्पादन - उद्यानामध्ये लागवड करतात. संमिश्र प्रजातीच्या लागवडीसाठी उत्तम. (परिशिष्ट पहाबोत.)

१४. कोकम

Garcinia indica (Dup) Choisy

सामान्य नावे - रातांबा, आमसोल (म) सारास्न (हि) बृशल्म (सं) Kokum butter, Goa butter (इ)

कुळ (Family) - Clusiaceae

अधिवास, - पश्चिम घाटांत, विशेषतः कोकण, कर्नाटक मलबार भागात. बगांमध्ये लागड करतात.

आळळ

सर्वसाधारण - लहान मध्यम वृक्ष. खोड-उंच. साल-करडी, लोंबकळत्या फांचा, फंद्योवर लव. पाने गुळ्यांवीत गई जिल कोवळेपणी तोबडी ब़ुळाळीच्या पानाच्या आकारासारखी. फुले-नरफुले वगलेत, मात्री मुले-एकाडी. फळे-वाणी लिंबाएवढी, सुवालीला हिरवी, पिकल्यावर लालसर जुलाबी. बी-जुळ्युञ्जीत ४/८ विया.

गुणधर्म
विशेष - हिंवे फळ-तुरट, आंबट, रुचीकर, आनीदीपक, उण्ण, तिखट, पितकारक, कफकर आहे. व वातोदर, व्रण, वा अतिसार यांचा नाश करते. फिकलेले फळ-रुचीकर, ग्राहक, आनीदीपक, तिखट, उण्ण, आंबट, तुरट व र आहे. कफ, वायू पित, आमातिसार, आमवात, संग्रहणी, रक्तदोष, अर्श, शूल, गुल्म, व्रण, कृमि, वातोदर या नाश करते. चरक-मुश्तुत सहितुसार दीपणीय, श्वासहर गणात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुळ्यात्मे फळे व बिया. क्वचित-पाने व साल.

उपयोग

- कोकम फळास रातांबा म्हणतात तर त्याच्या सुकाविलेल्या कापास आमसोल. गरणासून सरबत तयार करता वियांमध्ये १०% तेल असते. ते मेणासारखे घडु असते. त्यास कोकम बटर. कोकम तेल, भिरडेला म्हणता कोकमचे सूपास 'सोलकडी' म्हणत. सरबत-तृप्तनाशक, पितनाशक, रोचक, दीपन, पाचन, ग्राही आणि रु पित प्रशमन आहे. आमसोल-प्रथ्यकर व पितनाशक आहे. कोकम तेल-संभक, ब्रणरोहण आहे. हातपायाच काप-न्यावर, भोगांवर जळवातावार, आपोणावर उपयुक्त आहे. आमसोलाचा फाट-अतिसार, संग्रहणी आणि रु ओंकेत देतात. कोकमचे पाने-अतिसार, संग्रहणी, पित, जळवात, मुळ्याध, वायगोळा यावर उपयोगी आहे.

पुनरुत्थान

- या झाडांमध्ये नर व मदी झाडे असतात. म्हणून खाचीशीरी रोपे घ्यावीत. १५/२० झाडांमार्गे एक-नर झाड तेव बाकीची काढून राकावीत. (परिशिष्ट पहावीत.)

१५. खेर

Acacia catechu (L.F.) Wild

सामान्य नावे - कट्टा, खेर (हिं) खरिर (सं) Cutch, Khayer (पं)

कुळ (Family) - Mimosaceae

अधिकारम् - दमट पानगढीची नवे व उण कटीवंशीय काटोरी वने. मलारादृत सर्वं. अत्यंत आदीता अमलेला, थंड व सततना आढळक अवर्णणग्रस्त भाग सोडून भारतात सर्वत्र आढळतो.

सर्वसाधारण - मध्यम आकाराचा पानगडी वृक्ष. खोड उंच. पर्यंत विस्तार मध्यम-हल्का. देशाच्या मध्यभागी खोलातट गंधी. पर्जिकांच्या जोडीमध्ये लहान गंधी. फांद्या बासिक काटोरी. तपकिरी रंगावे जोडीने येणार काढे. साल बाहेन्हन गडद चर्णन तपकिरी किंवा राखडी रांगाची कठीण. आतरासाल लाल, तपकिरी, गाभा लाळूड-तांबडे भडक किंवा चॉफलेटी तांबडे. फुले-पिवळक्सर गुलाबी, लोबट लोंबकळणाच्या फुलांचे तुरे. शेंगा पातळ, चपट्या, तपकिरी रांगाच्या ल्यात काढेवी.

जुगाधर्म विशेष
चर्णन

- द्वेर-पाचक, शीत, कडू, गुरट, सक्त शुष्कीकारक, दत्ताना हितकरक आहेव कफ, पित, कृपि, कंडू, जनरेशो, खोकला, मेद, प्रमेह, आम, पैंड व रक्त दोष यांचा नाश करतो. चर्क-मुश्तुत संहितेनुसार कुरुक्षम, उत्तरगिरशमन, स्तन्यजनन गणांत समाविष्ट आहे. खेर मृगनक्षत्राचा आराघ्य अर्णिं भरणी नक्षत्राचा शेपकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - लाळूड, साल, डिंक.

उपयोग

- सालीचा काढा रक्तपित, दंतरोग, त्वचारोग, वृण धुण्यास, कुरु रोगांत, अशक्तपणा, गर्भाशयाची शिथिलता, पितविकार, खोकला, जीर्णज्वर, यावर उपयोगी. लाळूड उकडून काय तथार होतो. काय बाळतपणतर तुधु सुटायास, स्तनाना गुळी येण्यास, पित तिकार, धुणी रक्तश्वाव वंद होणेस उपयोगी आहे. खेर सार (Resin) घसा रोगावर उपयोगी आहे. प्रमेह, कुम्भरोग यावर उपयुक्त. खेर साल दंतमंजन तथार करतात श्वाडावर लाखेचे किंडे पोसले जातात. काय हा खाद्य व अखाद्य म्हणून रंग-डाय म्हणून उपयोगी. लाळूड मृदंग बनविणेसाठी, बैलगाडीचे तुंबवनविणेसाठी, चांगले इंथन म्हणून उपयोगी.

जुरुतवादन - नदी काठाच्या रेती मुरभासून चलतेन्हा गळवाचा सिच्छद जमिनीत उत्तम वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

३६. चंदन

Santalum album Lin.

मामाच नावे - सफेद चंदन, संदल (हि), गंधसार भद्रसार (से) Sandalwood Tree (इ)

कुल्ल (Family) - Santalaceae

अधिवास, - कोरड्या, पावसाळी व पानझडी, उण हवामान प्रेदेशात. जंगलात. पश्चिम द्विपक्ष्य, कर्नाटक, तामिळनाडू, आढळ

सर्वसाधारण - १० ते १५ मीटर ऊंचीचा. सदापर्ण, लहान, बहुवार्षिक वृक्ष. पाने-२.५ ते ५ सेमी लांब अंडाकार, हिरवीगार निमुळती साधी, समोरासमोर, युंदे टोकदार. खोड-काळे. फुले-जांभळ्ट, न्हयलेट किंवा करड्या रांची शेंड्याला, चागलेत, परिमिंजिरी, वल्लरी लहान. फळे-लहान १.३ सेमी व्यासाची गोल, जांभळ्ट, काळी, चकचकीत.

जुपुर्घर्म - चंदन शोत, संसारेक, सुरभी, हस्य आहे. जमरामक, कामोजेजक, कांतीकारक आनंदकारक, निराजनक, किशोष

किशोष - संकोचकारक व दाहशामक आहे. तित, थ्रम, ज्वर, वांती, कृष्ण, संताप, दह, श्रम, मुखरोग व रक्तदोष यांचा नाश करते. वास प्रसन्नकारक आहे. चारक सुश्रुत साहितेजुसार वर्ष, कंडून, दाहशामन, अंगमदीप्रशमन, तुणा निग्रहण गणात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - खोड, मुळ, काढ-तोल, वियाचे तोल

उपयोग

- सौदर्यप्रसाधने निर्मिती व लचारोगांसाळी, तेल उपयुक्त आहे. हृदयरोग, कफ, तृष्णरोग, पिज प्रकोप, जल्जल, डोंक्यातील सर्दी, श्वासनिलिका दाह, दिशकालीन सूज, परमा, डोकेतुखी मध्ये उपयुक्त आहे. चंदनाचे लाकूड व तेल दोन्ही थंडवा देणारे डायफोरेंटिक आणि कफ निवारक आहे. दाहमध्ये, उण्ठा वाढली असलेस, शारीलाला लेप लावतात. त्यामुळे दाह कमी होतो. चंदन लाकडपासून शोभिक्वत वस्तू तयार करतात.

पुनरुत्थान

- चंदन मुळे सुरवातीच्या काळ्यात *Paritala Parasitic* असतात. त्यामुळे सोबतच्या रोपांने आधारे जगतात. त्यासाठी चंदन बी पेरणे आधी पिशव्यामध्ये बूपूल, बोर, निलागी, तुरु इत्यादीचे बी पेरावे. हे बी रुजलेवर चंदन बी पेरावे. साधारणत: ३ वर्षांची रोपेलागवडीसाठी उत्तम. निचरा होणाऱ्या जमीनीमध्ये लागवडकारावी. (परिसिद्ध पहवीत.)

१७. चिंच

Tamarindus indica Lin.

सामान्य नावे - इमली (हि) अम्लका, आमला (सि) Indian date, Tamarind Tree (इ)

कुळ (Family) - Caesalpiniaceae

अधिवास, - पावसाळी जंगलातील सावलीचा भाग. बहुतेक उष्ण प्रदेश. देशभर गावाजवळ, पडीत जमिनीवर, रस्याचे डुतर्फ आढळ

लागवड करतात.

सर्वसाधारण - मोठा सदापर्णी वृक्ष. पाने-संयुक्त, एका आड एक, पिणिकांच्या १० ते २० जोड्या. फुले-लालसर, पिकळसर, गुलाबी पट्टे असलेली मांजरी प्रकारात. फळे-७ ते २० सेमी लांब जाड-वाळकडा रेंग. विचा-विंचोके ३-१२ चर्णन गर्द तपकीरी, काळ्यापट. झाड अत्यंत कणखर व चिवट. उळाळी भागात केवळ पावसाळ्या पाण्यावर येते.

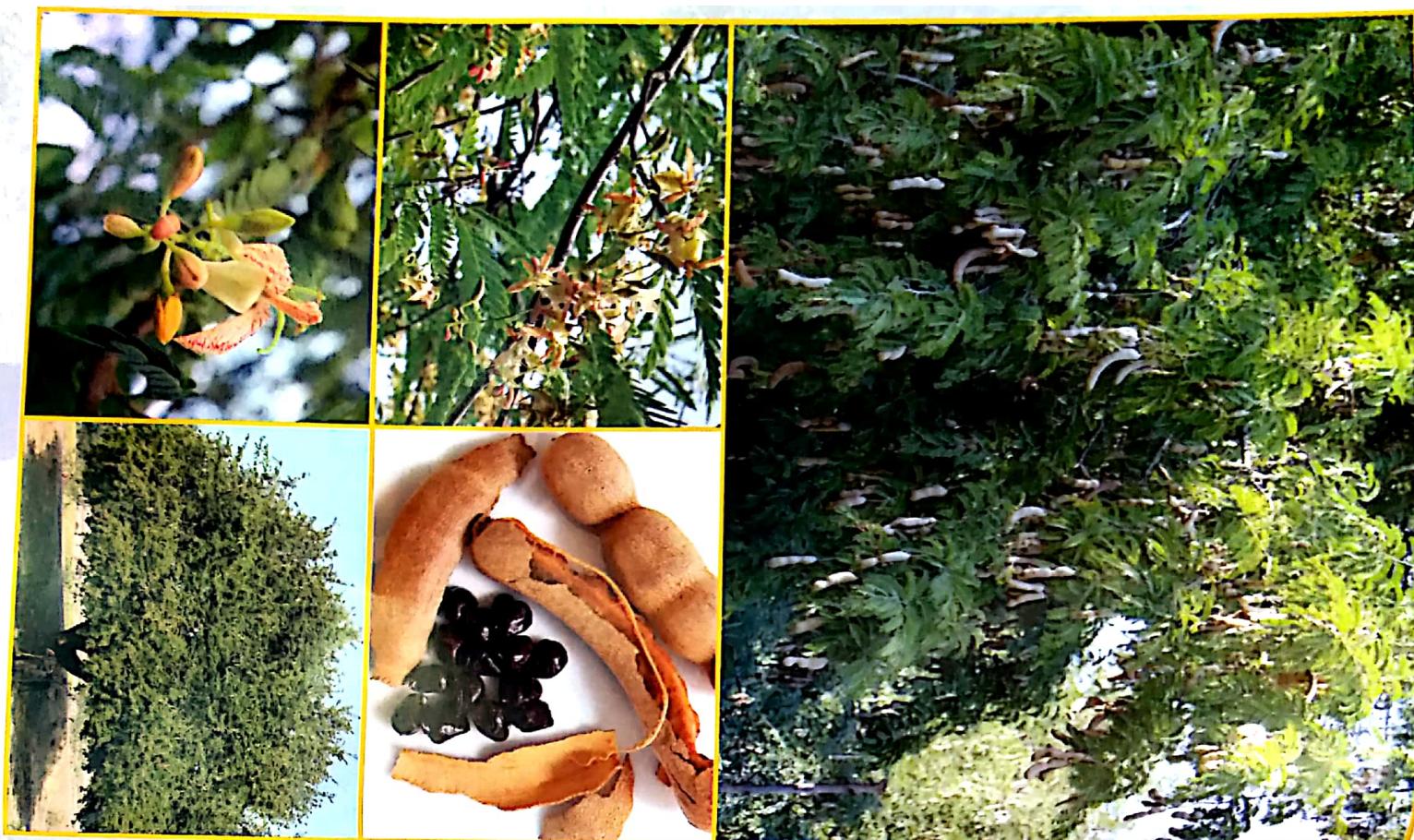
जुणधर्म विशेष - चिंच-तुट, स्वादु, आंबट, रुचिकल, आगोदीपक, लघु आहे व वायु, कफ प्रम्हे यांचा नाश करते. फुले-भुकवर्धक. फळ-आंबट, चविष्ट. बी-आतड्याचा संभक, कामोजेजक, बी-कमीनाशक आहे. साल-संभक आणि पाईक, व्रण भरणारी आहे. पाने-दाहक व मुज कमी करणारी आहेत. फळाळ्या गरामये अ च क जीवनसंत्र आहेत. कोवळ्या निचा अति आंबट ग्राहक, उष्ण. रक्त यांना कोपिण्याच्या व वातानाशक आहेत. चिंच-कडुकीस्टिके गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - साल, पान, फुले, फळे, बी

उपयोग

- फळ-हृदयासाठी चांगले, शवतीवर्धक, कूमीनाशक व खोकल्यासाठी उत्तम तुषारोग, घसा उड्हणे यांत उपयोगी. पाने-वाडुन मूळ व गजकर्णवर वापरतात. साल-पक्षाधातत, स्पर्शज्ञान गेल्यात उपयोगी. सालीची राख प्रस्थांत देतात. डोळ्यांचे रोग, कान उड्हणे, बळ्डकोळ्डता, खोकला सदीवर पाने-फुले वापरतात. यकृत, आमाशय, आतडे यांच्या शोषित्यांत चिंचचा वापर करतात. बीचा कामोजेजक असुन गरगरणे आणि भोवळ यांत उपयोगी आहेत. फुले व फळाळा वापर सांग्य, सिसप व च चटणी तयार करणेसाठी. पितळी भांडी स्वच्छ करणेसाठी चिंच व घोड वापरतात. बिया-स्त्रींचक असल्याने त्यांचा गोटीस म्हणून वापर करतात.

जुगलत्यादन - चिंच २५० मि.मि. ते २७०० मि.मि. पावसात ९ ते ४० डिंडी सेल्स. तापमात्रा व ० ते १५०० मीट्र समुद्रसप्टापुनव्या उंचीवर येते. निचरा होणाऱ्या विचित्र प्रकारच्या जमिनीत चिंचेची वाढ होते. नवीन युधरीत प्रजाती पासून ७ ते ८ वर्षांतर फळांचे उत्पन्न सुरु होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

१८. जांभूळ

Syzygium cumini (L.) Skeels

सामान्य नावे - जामन, जामुन (हिं) जंदू, जांबू (सं) Black Java Palm (इं)

कुळ (Family) - Myrtaceae

अधिकास, आढळ - यानेडी जंगलात नद्यांच्या खोल्यात, नदी काढी, ओलसर जागी, देवरहटीमध्ये बाग, उद्याने, रस्त्याच्या कडेल सागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - सदहीत मोठा वृक्ष. खोड-पांडरट. पाने-समुख, चमित, गुळ्युळीत, चमकदार, देठकडे निमुळी. फुले-पांजळ, पांदरी, लहन-मोळ्या गुळ्यांमध्ये कुलांची जोडी केसर लांब तिच्यट पांढरे. फळ-बोराच्या आकारावे लांब, अंडाकृती. अपरिपक्व-हिरवे. परिपक्व-जांभूळ काळे, रसदार, मांसल. बी-एकच.

गुणधर्म विशेष - साल-तुरट, पाचक, आतडयांसाठी स्थंभक आणि कृमिनाशक. फळे-तुरट, गोड, शीत, शुक्र, स्थंभक, फळंचा सिंहितेनुसार छादिनग्रहण, पुरुषविरंजनोय गाणत समाविष्ट आहे. जांभूळ रोहिणी नक्षत्राचा आराध्य तर अशिवी नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - साल, फळे, बी, पाने

उपयोग

- साल-स्वास्नलीकांच्या सुजवण्यावर दम्यात, शतांत, अतिसारावर, रक्तातिसार, मधुमेह, ओकारीवर, रक्त शुद्धीकरणायासाठी, दांत याड यसा उखणे यात्र उपयोगी. फळांचा गर-मधुमेहवर, विषातील माझ-मधुमेहतीत यकृत क्रिया निशडली असेलातर, शामोळीवर उपयुक्त. पाने-पितावर, कोतवळ्या पानासा रस लहन मुलांच्या हावणीवर, फळांचा आसव-मधुमेह, आतिसार, संग्रही बांकेत उपयोगी. जांभूळ शरीरास हितकारक आहे. जांभूळवळ असलेल्या पाण्यात शेवाळ होत नाही. लाकूड पाण्यात कुंजत नाही. लाकूड घर बांधकामासाठी उपयुक्त आहे.

पुनरुत्पादन

- ६०० मिमी. ते ५००० मिमी. पावसाचे प्रदेशात. आहोळ, नदी, नाले काढी. ओलसर जमिनीत चांगलीर वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

१९. टेटू

Oroxylum indicum (L.) Vent

सामाचर नावे - टेट्व(म), ख्याना, अर्लू(हि) ख्यानक, अर्दू(सं) Indian trumpet flower (इ)

कुळ (Family) - *Bignoniaceae*

अधिकास, आहाळ
वृक्षाशी क्वांत.
आहाळ

मर्वसाधारण - लहान वृक्ष १-२ मीटर कर फोडा प्रुत्तात. साल-विकरी रांगची मऱ, गालीलो छेद दिसतात. पाने भेडी ४ ते ६ फुट लांब, संयुक्त पाने, फांगा घेवट, पाने, श्वेतपांडी टोकदार देलाळ, सरल्कार, हिवाळ्यात पाने गळतात, ऊंची फुले-खोड्याला तुरा, गह्य लाल ढेण, लहान, फुलांचा दुपकेकर तुरा येतो, फुले दिखाऊ तुतारीच्या दर्म. फुले-खोड्याला तुरा, गह्य लाल ढेण, लहान, फुलांचा दुपकेकर तुरा येतो, फुले दिखाऊ तुतारीच्या आकारासारखी. रोंगा २ ते ३ फुट लांब, तलवारीच्या ख्यानासारखा आकार. रोंगामध्ये पसर हलत्याक्या विद्या असून त्यावर पांढराकिंवा पारदर्शक पुण्ड्रा असतो. रोंग उघडताच विद्या वाच्याने इत्स्तता: उडतात.

उपयुक्त भाग - मूळ, मूळाची सात

जुगाधर्म
विशेष
काक, अरुचि, आमवात, कूमी, वांती, खोकला, अतिसार, तुरा, कुर्ढ, खवासतीको दाह, ताप, आमांश याचा
नाश करतो. सात संभक्त, वातहर, कह्य, तिखट आहे. दरानूळ (वृहत्प्रकम्भ) खेळी आहे. चरक-सुइत
साहित्यासार शोषहर, शीतप्रशमन, पुरिषसंग्रहणीय, अनुवासनोपाग गणां समाविष्ट आहे.

उपयोग - सूज, व त्यापासून हेजारी पोडा दू करणे आहे. देरू, मूळ-कार्यालूत नर्मी, रोध, वातप्रशमन रोगांत
उपयुक्त आहे. स्वेदजन, वेदनास्थापन, वणरोपण व स्तम्भन आहे. देरूच्या काळजाने आमवातातून सुजलेले सांबे
रेकातात. देरू, साल-सवाईतीसार, रसायात, वण, प्रेमह, रक्तातिसार, सर्व प्रकारची गरमी मूळव्याध यासाठी
उपयुक्त आहे. सौंतीसितीक ऑर्सिड गारखे देरू हे उतम औषध आहे. (जोगदंत देरू आहे तोपर्यंत भराताला
सोंतसिलोक ऑर्सिडची गरज नाही असे म्हणतात)

पुरुत्तादन - जलवगतीने वाढायारे झाड आहे. ओलसर-दमट जागेत वाढ उतम वाढते. (परिशिष्ट पहावीत.)

२०. डिकेमली

Gardenia resinifera, Roth; *G. lucida* Roxb.

सामान्य नावे - डिकेमली(म) डेकामली (हिं) नाडोहिंगु (सं) Dekamalle gum, Resin tree (इं)

कुळ (Family) - Rubiaceae

अधिवासम, आडळ - कोरडे, पानजडी जंगल. भारत, ब्रह्मदेश कोकण व चिंगारीकडे. विर्धा-सातवुडा मधील नैसाली जाळ वागामध्ये, उद्यानांमध्ये लागवड करातात.

सर्वसाधारण वर्णन - लहन-मध्यम वृक्ष, खोड-पांदर. पाने-पेहऱ्या पानासारखी, देढरहीत, शोड्यांची पाने सुवासिक. फुले-पांढी ३ मुलांचा हुपका. फळे-लांब गोल, ४-५ कणे. फळांची साल-पातळ. फळाला टोक असते. बिया भा असतात. शाळांच्या-फांटीच्या डेखाच्या अगांठन हिरवट-पिवळा ओलसर तकाकणारा बाब्र/डिंक येते. डिकेमली स्थणतात. हिवाळ्यांत जास्त येते.

गुणधर्म विशेष उपयुक्त भाग - डिकेमली व सालीपासून निधाणारा डिंक
- डिकेमली-तिखट, तीक्ष्ण, अनीवीपक, पाचक आहे. भूकवर्धक, आतङ्गांसाठी मतसंरक्षक, वातनाशक फळांचा खेळ, स्वेदजनन, त्वचदोषहर आहे. कफ, वात, मलवंश, माना गोह, आम, यांना नाशे करां संकोचविकास प्रतिवर्धक, कोळवात प्रशमन, कृमिज, नियतकालीक जराशक आहे. डिकाला उग्रवास येते.

उपयोग - डिकेमली व सालीपासून निधाणारा डिंक

- विशेषत: बालकांसाठी तंतोद्भवणाच्या वेळी हावणीवर, ज्वरावर, अपचनजन्य पोटातील वायुसाठी, गोलकृती खायला देतात. जातामध्ये कृमिज व सौषध रेचक म्हणून वापरतात. आतङ्गांतील वातु नाहीसा करणे, जंतपाड गुरांच्या जखमतरील किंड मारणे, त्वचा रोग व जखमातर कीड सरक्षक म्हणून वापरतात.

पुनरुत्पादन - बागा, उद्यानामध्ये शोभिवंत-वृक्ष म्हणून लागवडीसाठी उत्तम आहे. (परिशिष्ट पहावीत).

२१. पळम

Butea monosperma (Lam) Tau. B. frondosa Roxb.

सामान्य नामे - पलस (हि), पलश, त्रिपत्रक (सं) Bengal kino tree, Flame of the forest (इ)

कुळ (Family) - Fabaceae

अधिकास, आढळक
- मिथ्र मोसमी जांत. भारतात व राज्यभर मिथ्र मोसमी जांतात सर्वत्र.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराचा ओवल-धोड खाडी. शाढाला छेद खोला तर खोडातून गोतडा रांचा हिंक निघतो. एकालांब देवाला गोलाकार तीन पाने. हिंचव्यात पाने गवळता. नवीन पाने खेड्याजाई लात केशरी रांगाची फुले येतात. फुले बोटभर लांब गुच्छांनी येतात. त्यावर मज लव असते. शेंग चपट लोंबकळणारी. शेंगमध्ये एकच बी असते.

उपयुक्त भाग - मुळ, सात, पाने, फुले, बी, डिंक
उपयोग - पाने-स्त्रेनक, फले-मूत्र प्रदूषीकर, ग्राहक, स्नान, तुट, चातुर्ज, शीतल, कडू, लातुर तिखट, सात-स्त्रेनक, निशेष नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.

पुनर्जन्यादन - नैसर्गिकत्वा विप्रल प्रमाणात पद्धत उपलब्ध असलेने लागवडीचे प्रमाण अत्यन्त आहे. इतर प्रजाती बोरवर सामन्थ

लागवड करणे उपयोगी ठरते. (परिशिष्ट पहावीत.)

२२. पाडळ

Stereospermum chelonoides (L.F.) DC; *S. Suaveolens*

मापाच्य नावे - पारत (म) पाडेर, पाढी (हि) पाटला (सं) Fragrant Padru Tree (इ)

कुळ (Family) - *Bignoniaceae*

अधिवास, आडळ - डोंगाळ प्रदेशांत. महाराष्ट्रातील सर्व क्वांत. विशेषत: विदर्भ, कोकण, सातपुड्याच्या जंगलात.

मर्बंसामारण वर्णन - मोठा, क्रतुण्णी वृक्ष. खोड सरळ उभे. फुळकळ फांदा, भूमी समांत, वरच्या उभ्या. सातल-खुडवडीत उदी रंगाची. पाने-समोरा, सुखुक्त पाने, ७ ते १३ जोड्या, टोकास एक पान विषम, लंब, गोल, ठोकदार. फुले-मोठी तुळांनी चेतात, घटाकडी, तुतारीच्या आजाराची, पिवळी, जांभळट छ्या व सुवासिक, विकोणसारखी पारसंजीरी. रोगा १ ते २.५ फूट लांब, रोग चार कडा युक्त, शोऱावर गांदे ठिपके, वाटोले वळण, पिकल्यावर करड्या रंगाची बी-पातळ, पापुद्रयासारखे पंख पारदर्शक. झाडावर दिर्घ काळ शोंगा राहतात. एका शोंगत २०० पर्यंत विया असतात.

जुणावर्षं विशेष - उत्तर भारतातील 'पाटला' प्रमाणे दक्षिण भारतात 'पाडळ' दशमूळ (कुहरपंचक मूळ) स्थूल वापरात. दशमूळ काढ-उण्ण, कड्ड, गुरु, मुंगंधी, पौद्योक, धातुवृष्योक्तर, मुळ, शीतल, वातह, अवसादक आहे. रक्तदाय, अरुचि, मूज, दमा, रुषा, उचकी, कफ, वायू, ज्वर पिताकिकार यांचा नाश करते. चरक-मुश्त सॉहितेन्सा 'शोंगहर' गांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मूळ, मूळाची साल, पाने, फळांचा रस.

उपयोग

- मूळांचा रस, उलटी, काफ, वात व आम्लपित याकर उपयुक्त आहे. मूळांचा फोट ज्वरामध्ये उपयुक्त. फुलांचा फांटने पचन चांगले होऊन पितनिष्ठन जाते. पाने-पिताकिकार, उन्हाळे शालविते. फळांचा रस उचकीवर. फुलांचा जुलळंद पचनशक्ती वाढविणे. मुळ-पोटुड्यांची, तिषाकर उपयुक्त. साल व मूळ-पितनशक, ज्वरनाशक, वातहर आहे. कुपचनवर उपयुक्त आहे.

पुनरुत्थादन - शेताच्या बोधावर, पडीक जमिनीवर लागवडीस उत्तम. (परिशिष्ट पहावीत.)

२३. पांगारा

Erythrina variegata L., E. indica Lam.

सामान्य नावे - पांगा (म) फरहद, पांजीरा (हि) परिभ्र, किंशुकः (सं) indian coral tree (इ)

कुल (Family) - Fabaceae

अधिवास, **आढळङ्ग** - भारतात अंतस्मान, निकोबार व पानझडी प्रदेशांत. महाराष्ट्रात कोकण, सातपुडा, बिंदर्भाच्या जंगलात, मिरीखेल, पानवेली, द्राक्षमळे इ. वेलीना आधार देणेसाठी व शोभेचे शाड म्हणून सर्वेच लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम उंचीचा पानझडी वृक्ष. वेडवाकडे खडवडीत खोड. हिरवट फांदावर विवळसर रंगावे नंतर गळून पडणारे पासुदे. गुलाबी-लाल रंगाचे फुलांचे घोस. वृक्षनियण्य असताना फुले येतात. शोंगा फुगीर १५ ते ३० सेमी लांब मुत्र पिंडाच्या आकाराच्या फुगीर विश्वा. तुसच्या प्रजातीत शोंगा ५ ते १० सेमी लांब व लहान विश्वा.

गुणधर्म विशेष - पांगारा-उण फऱ्य, अनोदीपक, अरुचीकारक आहे. पांगारामुळे-आतिवर्जनक गणां समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - साल, पान, मुळे, कुते

उपयोग - साल-जरहर, शोथहर, कृमिज्ज आहे. आमांसा, कफ आणि वातात वापरतात. पितविरोधक आहे. पाने-कृमिनाशक, भूकर्वर्धक, मूत्रल, दाह (शोथ) यांत गुणकारी. पानाचा रस कान दुखीवर आणि पोडनाशक म्हणून दंतवेदनामध्ये उपयुक्त आहे. कुले-कर्ण व्याधी व पितारोग नाशक आहेत. दात दुखीवर वापरतात. पांडना फुलांच्या जातीच्या शाढांची कोवळी मुळे वादून, थंड उथावारोबर कामोजेजक म्हणून देतात. साल व फुले-कावील धातृविकार, वात, रक्तादिषष, रक्त मिश्रीत आंबेत उपयुक्ता. लाळूड हलके व मळ असलेने खेळणीसाठी वापरतात. फांदीची लागवड करून आधारासाठी वृक्ष तयार हेत असलेने पान मर्दे, द्राक्षमळ यात वेलीना आधारासाठी लागवड करतात.

२४. फणस

Artocarpus heterophyllus, Lam; *A. integrifolia* L.F.

मामाच नामे - क्षेत्र, कटहर (हि) कंटकफल, पनस (स) Jack Fruit (इ)

जूँज (Family) - Moraceae

अधिवायम्, आढळ - उणकटीवेणीय. उण व दमट ह्यामान प्रेशेणात. परिचम घट-कोकण, कोल्हपुर, नाशिक, मातारा, पुणे याड

भावंभाषारण - सदाहरित भोड़ खाड़, खोड़ मराठ, मोठे, काळमय. पान-विशाल कोनी, गुळ्युळ्यीत. जालरूपीशिराचास, ४ ते इच लांब, गड. हिरव्या रंगाची लांबट, कोतली पाने एका बाजूने चकाकाता. कुल्ते-नर व मादी कुल्ते निरिराम असतात. फळे-लांबट गोल, विविध आकारात औबड्योबड, वजन ३ किलो पासून ३० किलोपर्यंत ही असता. फळ्यातील गरे खातात. बी-अर्पवर्तुनी, फळ पिटूळ असतात.

गुणार्थं विशेष वर्णन - हिरवा फणस-मलाबाईफल, मधुर, बलकर, तुरट, वातुल कोबद्धा फणस-मधुर, बलकर, कफप्रद, सदावृद्धीक एक फणस-शीतल, वायुनाशी, रक्त पितनाशी आहे. फल्नांत 'आ' व 'क' जीवनसत्त्वे आहेत. फळ-पौधीच निध्य, कामोत्तजक, मलबद्धताकारक आहेत. फणस उत्तरापाढानक्षत्राचा आगाम्य वृक्षात जेष्या नक्षत्राचा शेषक वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - पाने, फळे, विद्या

उपयोग - डाढाच्या बुऱ्यादर येणारी फणस-अळंबी मुखरोगावर उगावड्यन लावतात. साल-रक्तातीसार, मोडझी, लह मुलांची आपसंगृहणी यावर उपयोगी. कोवळ्ये फणस-सारक, खूप पोषक, पचास जड आहे. रसाळ फळ आवडीने खातात. गरे मुक्कून तळ्यां खातात. त्याची खीर व कढी करतात. चेनून वाळवून उसळ करतात. फळां चार दरं गुरांना खायला देतात. त्याचे उधाने वाढीस उपयोगी आहे. चिक-गळव्यावर उपयोगी. लाळूळ-हीळ फळ्या फर्निचरमाती उपयुक्त.

पुनरुत्थान - उत्पन्नांचे / उपर्जितकेचे एक महत्वाचे साधन म्हणून कोकणां या वृक्षाची लागवड होते. बाग, उद्याने रस्त्या कडंला लागवड करण्यासाठी उपयुक्त वृक्ष.(परिशिष्ट पहवीत.)

२५. बकानीम

Melia azadirachta L.

सामान्य नामे - बकाण, बकानीव (म) बकैन, बकानद (हि) केटर्च (स) Persim Lilac, Bastard cedar (इ)

कुल (Family) - Meliaceae

अधिकारम् - उत्तर भारतात, काशीराज, हिमालयाचा पायाचा, शोभेचं शाढ मळून वागेत सानवड करातात.
आदळ

सर्वसाधारण - मराठ, उच, दिवाड, कृष्णेन मारदी पाने, जुताबी, किरमिंजी मुगासिंक मुलांदे पांस, लिंगाल लटकार्हे तिळक्का गेत बोतारमदारा रुख्यांचे पांस, विद्याला मध्यभागी आपाचार खेळ, विद्याला माला करातात, जुतो बानांने पेतात, फळे असनानी (Drupe), जुळे विकारी आहेत.

प्रयोगं
विशेष - बकानदीम-लिलट, कृष्ण वांती, खेळ, गुळ, अर्द्द, दामा याचा नाश करातो, पाने खेळ, कफ, दाह, वृक्ष, रक्तदोषे, कृष्ण, विशेषज्ञार, हृदयलक्ष्या, कुष्ठ वांती, खेळ, गुळ, अर्द्द दामा याचा नाश करातो, पाने, खेळ, कफदार, वृक्ष, अर्द्द दामा नाशक आहेत.

उपयोग भाषा - फुले, फांसे, मूळवाणी घात

उपयोग - विद्याले तेत-नांसं रोगाद, गर्भाशयाची असी दूष कराते, पाने कृष्णच, लवयापाल, गर्भाशयास संकोचक, वेळा स्थापन असिं रोगाद आहेत. जेत मातात जेत ज्वर कमी होतो, बांद्रपतालातील डोम्यातील चार्द, रक्त दोषानुद्वेद उद्भवलेलं लवा रोगाद उपयोगी.

प्रकृत्यादन - शोभेचं शाढ शेताच्या बांधावार, विशेषत: केंद्री, कर्ना इ. बागादयां शेताच्या बांधावार लागवडीम उत्तम.

उद्भवामध्ये दम्भाच्या कट्टेला लागवडीम उत्तम. (परिसराट पहावीत.)

२६. बकुळ

Mimusops elengi (L)

सामान्य नावे - ओबक्झी (म) मोलसरी (हि) मुकुल (सं) Indian medlar (इ)

कुँड़ (Family) - Sapotaceae

अधिवास, आडळ - कोकण, उत्तर कर्नाटकातील पावसाळी जंगल. भारतात, महाराष्ट्रात सर्वजन देवल्यांच्या आवारात, बांग्लादेश, धार्मिक शाड म्हणून लागवड करतात. दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणात.

सर्वसाधारण वर्णन - सुबक - सदपणी वृक्ष, मध्यम उंचीचा .पाने साधी, एका आड एक, दोन्ही टोकास निमुळ्यती, चकचकीत. खोरात. साल-करडी. रोडा दाट द्विपकेदार. कुले-लहान चकचकावर पांढरट-खाकी रंग, मध्यभागी छिद्र. अंत मुंगधीत. फळे-बदामापवडी, मासल, पिकल्यावर रोंदरी तोबट, हुरट. पिकल्यावर खातात.

युग्मधर्म वर्णन - बकुळ-शीतल, मधुर, हृद्य, हुरट, हर्षद, ग्राहक, गुरु आहे. दंतरोग, कफ, पित, वौषदेश, कुमि यांचा नाश करारे. साल कथाय, पौष्टीक आहे. कुले-रोचक. फळे-सेहन संग्रहक आहेत. कुले मनोहर सुलासिक आहेत. कुलांड 'इसेसीयत आईल' असते. बियामध्ये 'सेपोनीन' आहे. बकुळ अनुराधा नक्षत्राचा आराज्य तर चिन्मा नक्षत्राचा क्षेत्रकारक वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - साल, मूळ, फळे

उपयोग - साल- दंतरोग, हिरव्या घटु होण्यासाठी, गर्भधारणा करणे करीता, जीर्ण ज्वर, पृष्ठी करणार्थ उपयुक्त. सालीन काढ-हृदय रोग, पौष्टीक आहे, ज्वरनाशक आहे. जियांची जनन क्षमता वाढविणे. गुलांचा अर्के-जूंड कफोत्सज्जक असून नित लक्षणे, यकृत तक्रारी, डोकेडुखी, नाकविकार, ज्वरामध्ये व अंग साफ करणे कांप उपयुक्त कल्वे फळ-दात बळ्कट करतात. फळे-दंतरोग, अतिसार मोडशी आवेमध्ये डांग्या खोकला याव उपयोगी. पक्व फळ-रक्त आंतेमध्ये देतात. बिया पोट दुखीवर उपयुक्त आहेत. लाकड खान्या पाण्यात जार टिकते म्हणून होडीसाठी वापरतात.

पुनरुत्थान

- शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला, तसेच देवल्यांच्या आवारांत गावामध्ये पडीक जमिनीवर लागवडीस उत्तम. (परिशेष पहावीत.)

२७. बहावा

Cassia fistula Lin.

सामान्य नामे - बावा (म) अमलतास (हि) आरबद (सं) Golden Shower, Indian laburnum (इं)

कुळ (Family) - Caesalpiniaceae

अधिवास, - मिथ्र मोसमी जंगल, बहुतोंश भारतात. महाराष्ट्र सर्वत्र. लागवड करतात.

आहल

सर्वसाधारण - लहान पानझडी वृक्ष. फांद्या पासरट पाने संयुक्त, एका आड एक, लांब पांजिका ४ ते ८ जोड्या लांबट, अंडकूटी. फुले उठावद्वार, सोनेरी पिवळी लोंबळकळ्यांची गोप्य संभासत फुलांचे गोप्य, १ ते २ फुट पर्यंत झुक्करासारखे लांब असतात. फुलांना मंद मुगांध असतो. शोंग मोठी १ ते ३ फुट लांब दंडगोलाकूटी, मोठी रुक्क्षासारखी, काढीपिण्ठा, ओंत भरपूर गर व चपट्या निया.

**जुगांधर्म
किशोर** - पाने - रेचक, कफ, मेह नाशक, आवर्ती, ज्वर शोषक. फळे - सौम्य विरेचक व ज्वरशामक. शोत, कड्ड आहेत. फुले-स्वादु, कड्ड ग्रहक, तुरट आहे. फळ - पाखक, शीतल, तिक्कट, बलकक, मगज - मृदू, मधूर, स्निग्ध आहे. चपित, वायु यांचा नाश करणारा आहे. मृदू - शस्त्रीवर्धक. बहावा दाहशामक, वेदनास्थापन व अनुलोमिक आहे.

उपयुक्त भाग - मुळे, पान, फुले, फळे, लिया, फळांचा माज (आरबद)

उपयोग - मुळ - पोट्टीक आहे. तापावर उपयोगी. कोवळ्या पानांचा रस - चर्मरोगांव. दियांचे चुर्ण - मधुमेहवर, साल सरातील गाठी सुजून गाणी उतरत नसेल तर १० / २५ ग्रॅम साल पाण्यबोवा उकळून ते गाणी थोडे थोडे घ्यो आवे. ब्राणशोध, चातरक्त व आमवातामध्ये शोधावर गराचा लेप देतात. गर जास्त प्रमाणात पेटातून घेतल्यास हावण व पेटात मुरडा येतो. वृण भरण्यास, संधीवात, पितप्रकोप, हृदयरोग, उदरसूल, गर्भगतन, संधीवात, पक्षघात यामध्ये पाने, फुले, फळे, लिया मूळ उपयुक्त आहे. बद्धकोल्पतेर कमी प्रमाणात गर देतात. गरम सौम्य रेचक असलेने लहान मुलांना व गर्भवती दिव्यांना सुरक्षित आहे. मूळ हे अधिक माजेत दिलेस शक्तीशाली रेचक आहे.

पुस्तकाद्दन - बागांमध्ये, रस्त्याचे दुतर्फा ठाराविक अंतराने, ओळीने लागवड केलेस शोधिवतं झाड म्हणून अलंत उपयुक्त रुते (परिशिष्ट पहावीत.)

२८. बाभूत

Acacia nilotica (L) wild A. arabica

सामाच्य-नावे - बाभूत (म) बबूत, किकर (हि) बबूत, (सं) Indian gum Arabic tree (इं)

कुळ (Family) - Mimosaceae

अधिवास, - कमी पावसाचे प्रदेशांत. कोरड्या, काळ्या जमिनीत. नदीच्या खोल्यांच्या प्रदेशात. महाराष्ट्रात सर्वत आढळ

सर्वसाधारण - मध्यम काढेरी वृक्ष. फांद्याना भरपूर पांढरे काढे. उंच वेडेवाकडे खोड. साल-काळी, खवले उक्ता, पांडरा इंक. मजबूत लाळूड. फुले- विवळ्या रंगाची, वाटोळी, द्विपकेदार. रंगा लहान सुरवातीला पाडारी भुरकट नेंता काळी रोगेत ५ ते १० दिव्या. तपाकिरी काळ्या चक्करकीत विया. पाने- चिवेसारखी. मंयुक्त एका आड एक, पांडिंका अनेक.

गुणधर्म - बाखूत- कडू, मधूर, स्थिर, शीत, उष्ण, तुरट, आहे. आम, रक्तातिसार, कफ, खोकला, पित, वायु, दाह, प्रेम, किमि, खसनलीका वाह, आतिसार, पित प्रकोप जल्जल, मुळव्याघ कोड, मुत्रसाव यांचा नाश करते.

विशेष - बाखूत लाळूड. फुले- विवळ्या रंगाची, वाटोळी, द्विपकेदार. रंगा लहान सुरवातीला पाडारी भुरकट नेंता काळी रोगेत ५ ते १० दिव्या. तपाकिरी काळ्या चक्करकीत विया. पाने- चिवेसारखी. मंयुक्त एका आड एक, पांडिंका अनेक.

उपयुक्त भाग - साल, पाने, डिंक

उपचोग

- साल-जोरदार व मौत्यवान संग्रहक आहे. त्यामध्ये लवणात्क्षार आहेत. काळ-मुखरेग व दंतरोग, घसारो, घामच्ये उपयोगी. रोगामध्ये २२% कथायद्व्ये आहेत. ती गारवा निर्माण करण्यारी आहेत. बी-अस्थीभाग, नाळ, थातुपुष्टता तर डिंक अतिसार, आमांशा मुझेह थातुपुष्टता यावर उपयोगी. काळ्या हिरड्या व दात सदृ करणेसाठी, त्यांचा दात वासगे साठी दातून म्हणून वापरतात. डिंक रक्तसंरक्षक असून कुन्द रोगां. कफोत्सर्जकारक असून यकृतासाठी पौधीक, थातुपुष्टेस उपयोगी. ज्वरशामक, रक्त शुष्की, घराचा वास यांत उपयोगी आहे.

पुनरुत्थान - प्रतिकूल वाळवंटी हवामान, जमीन यामध्ये सर्व वाढते. (परिशिष्ट पहवीत.)

२९. बिब्बा

Semecarpus anacardium (L.F.)

सामान्य नावे - भिलाचा, बिज्ञा (म) भिलामा, भिल्चा (हिं) चातारी, भल्लातकी (सं)

कुळ (Family) - Anacardiaceae

आधिकारा, - पानझडी कोरडे जगल. राज्यभर कोकणात, देशवाव, दख्खन पठावाव, विदर्भ. तसेच गुजरातच्या कोरड्या जंगलात, मैदानात.

आढळ

सर्वसाधारण - मध्यम-मोठा पानाळीचा वृक्ष. साल-भुरकट, जाड, खपत्या पडतात. पाने-मोठी, जाड पाढ़ी, हिरवी अगर पिवळी, देठाला लहान. पानाळ्या कडा जाड, त कडक, चर्मिल, फांदीच्या टेकाला पाने. फुले-पाढ़ी मंजिरी स्मृत्युपत, बगलेत, काजसारखी छद्मप्रकृत. फळांचा देठ मोठा होऊन काजूल्या बोंडप्रमाणे दिसतो. त्याता बी असते. बोंड सुकरून बोंडपुल होते. खायापास योग्य आहे. बी मधील गरास 'गोडांब्या' स्मृत्यात. बिज्ञाचे झाड सहसा कोणो तोडत नाहीत. कारण कु-हाडीच्या वावाने खोडतानि निश्चिरा विक कातडीला अपायकारक असतो. निलाळ्या भोवतालची हवा आरोयाला हितकारक असते. म्हणून बिज्ञाच्या झाडाखाली झापू नये असे स्मृत्यात.

जुणाऱ्यामध्ये - फळ-उण्या, पाचक, कामोतजक, कूमिनाशक असून वात, कफ, जलोद्य, त्वचारोग, मुळव्याध, आमाश तपा, भूक्त विशेष न तागणे, मूत्रस्त्रव यावर उपयोगी आहे. ब्रां भरणे व दोंत मजबूत करणेस उपयोगी आहे. बिज्ञापित्तसारक आहे. चरक-मुश्त संहितेमध्ये बिज्ञा भेदनीय, दीनीय, कुरुद्य, मूत्रसंग्रहणीय, पित्तसारक व अवसादक ग्रात सामाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - फुले, फळ, बिज्ञा, बिज्ञा तेल, गोडांबी, शेवते.

उपयोग

- बिज्ञा-मुळव्याध, गंडमाला, तिब्र जीर्ण आमवात, अहसर, कुपुसरोग, खोकला, मुच्छी, अर्थसिंशी अडवथी, कफाबराबर रक्त येणे व वातज रोगांत वापरतात. गोडांबी, पौदीक वारुडारक, दातास बळकटी देणाळ्या व वाजीकरणा वर उपयुक्त आहेत. बिज्ञा ग्रास केलेकर पडणेरे तेल म्हणजे 'शेवते'. शेवते हडी ब्रांवार, ग्रामी, प्रसा, दमा, अज्ञोर्ण, मज्जातांतू रोग नायटा, खडडा, पायांच्या भेणा, कुपुस रोगावर उपयोगी आहे. बिज्ञा तेल दुखन्या जोगो व्यातिरिक्त अन्यान शरीराला लावून येणे. ग्रासदारक फोडे येते. बिज्ञाच्या रसाने परीट कापडावर खुणा करतात म्हणून या वृक्षांस ऊप marking nut tree असे संबोधातात.

पुनरुत्पादन - खोडातान निघणाऱ्या अपायकारक चिकामुळे. बिज्ञाची शाडाची गांवत, गावाने जवळ पास, वागांमध्ये लागवड कर्तीत नाहीत. पडीक जमिनीमध्ये समिश्र स्वारूपत लागवड करावी.(परिशिष्ट पहवीत.)

३०. बेल

Aegle marmelos (L.) correa

सामाचर नावे - बेली, सिरफल (हि) बिल्ब (सं) Bengal quince, Bael Tree (इं)

कुळ (Family) - Rutaceae

अधितास, आढळन - भारतभर कोराइया डोंगराळ भागात. सपाट मैदानी भागांतही बन्य किंवा उत्पादित. कोकण, विदर्भ, मात्रुजा, रीझ, पट्टाकर, तेवल्याजवळ, वागामये लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराच्या कांटेरी, पनड्याई, वृक्ष. खोड-गांडरट, पांस-संयुक्त, निर्दली, विशिष्ट गोंद असलेली. कर्ण वळकट, तीण. कुते-हिकट, पांडरट, मुखासिक, लहान. फडे ६ ते १० सेमी व्यासाची, पिवळट व जुळवृक्ष. नारंगी रोगाचा ग-यामच्ये बहुबीज.

गुणधर्म विशेष - बेल-म्हुर, हल्द्य, गुट, उण्य, रुचिकर, दीपक, ग्रहक, रुक्ष, प्रितलत, ज्वरनाशक, तेलकट, उत्तेजक अंटीपायेटीक आणि अंटी फांसकरतुटीक आहे. वातनाशक, भूक वादविकारे पौष्टीक, गोड, मुगांवी, रीत घंस असलेले रेचक आहे. चरक- मुक्त संहितेसुरास अशांॅन्ज, विरचनोपाय, आमाशयोपोषण, अनुवासनापण, शोणहर, ज्वरान्न गणां समाजित आहे. निवा नसवाचा आताच्य तर पूर्वी नसवाचा क्षेम करू वृक्ष आहे. दरमुक्तपौष्टी महत्वाचे मूळ व धार्मिक वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - सर्व भाग औषधी. मूळ, साल, पाने, फळे, खोडाचा गाभा, मुळ्यांची माल

उपयोग

- मूळ-तिदोषांचे तापावर, उदरशूल, हृदयांचे धडधडणे, तिंतोन्मादकता, ज्वरनाशक, विषज्ञा-विकार यांनांचे गुणकारी वात, कफ मध्ये उपयोगी. ताजी पाने-ज्वरनाशक, कोवळ्याच्या यकत्या (बेल कानपटी) करातल द्या. कांचन्या युतांत्या हळवाचीवर, आमाशय, अतिसार, उड्डणे दूर करावेच, पोटांचे तिकार, रसेयकातल दुर्बलतेवर वापरतात. पकव फळे-तुवारांग, वांती, भूक वादविजारे, हल्द्य मेंुगाठी यांगांते. आमाशयाचे अनुलोमक असून अपचनासाठी सोणा उपाय. मुरव्वा (मार्मिंड) दिग्कालीन आमाशयात व अतिसारात देशात. फळांचा रस-विस्किकालीन प्रथमायें उपयुक्त.

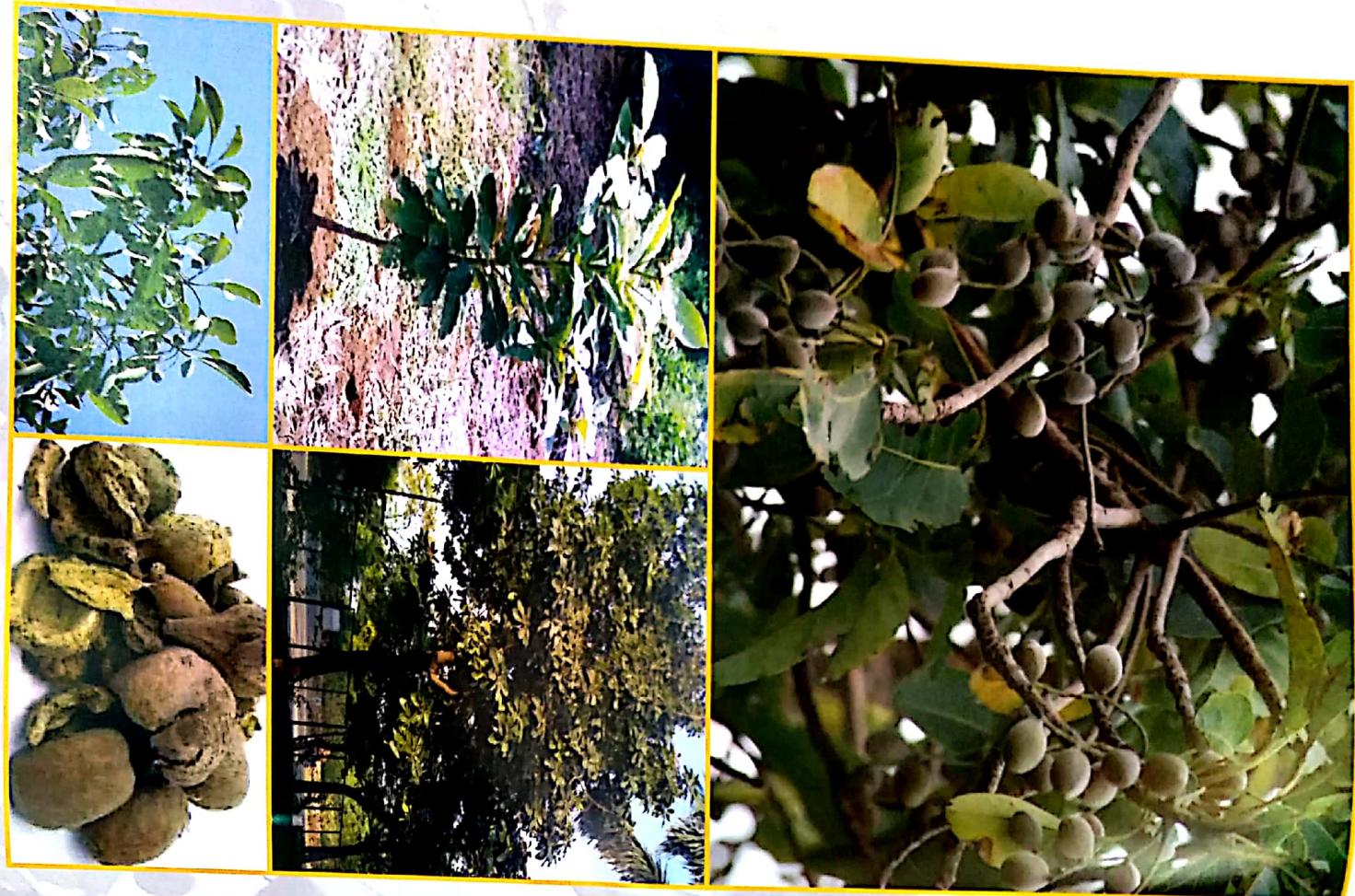
पुनरुत्थान

- या वृक्षाला धार्मिकदृष्ट्या पानांसाठी तसे अमुदेय दृष्ट्या (सर्व भाग औषधी असलेने) पार माणी आवे. बागामध्ये, उद्यानामध्ये, रोताच्या बोधावर, मीदर वरिसाबरोबर पटीक इत्यातही या वृक्षाली योगांती लागवड होई राकते. (परिशिष्ट पहाबीत.)

३१. बेहडा

Terminalia bellierica (Geerth.) Roxb.

सामान्य नावे - बेहडा, हेला (म) बैरा, बेहडा (हिं) विभितक (सं) Belleric Myrobalan (इं)

कुळ (Family) - Combretaceae

अधिकारी, आढळक - संस्क्र पानजडी जंगल. (कोरड्या परिसरम भारतीय चांदनी प्रदेश सौन्दर्य सर्व) गजपर पानजडी मासमी जंगलात. परिचम घाटात विषूल. खानदेश विद्यार्थी प्रमाण चांगले.

सर्वसाधारण कर्णन - विस्ताराने मोठे शाढ. खोड उंच. सालोवर उभ्या चिरा. पाने अतुपरी, लांब, चमिंत, फांगाच्या शेंड्याला एक चटलोली, एका आड एक. फुले- पिल्लम, फिकट हिंदी, लहन, डुगी उक्त. फळे-हिवट, मुखट-मुक्कल्यावर भुसभुशीत, वाटोळी, दर्याफडे थेडी लांबट, निमळी, करडी, ५ कांगोर. ऊल व पान उराळल्यास तांना उग्र चेतो.

जुगाधर्म किंशु - बेहडा-तिखट, कळू तुट, उण्ण, सारक, केशवर्धक, शीतसर्ष, भेदक आहे व नासारोग, रक्तदोष, कंठरोग, नेत्ररोग, खोकला, हृदयरोग, जंतू यांचा नाश करतो. कासहर, शासहर, स्वरभागहर आहे. फळाचे रटफल-संग्राहक, श्लेष्मज्ञ आहे. बी-मादक, कैप्नी वैदनास्थापन, शोषण आहे. चरक उक्त सौंहतुसार बेहडा विरोचनापण व ज्वरहरु यांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - फळ, फळाचे रटफल, गर, तेल

उपयोग

- कच्चे फळ रेचन करणारे तर पक्क फळ रेच थांबिणारे आहे. फळातील गर जास्त खाल्यास मादक. कफ रोगावर व खोकल्यावर उपयोगी. फळाचे रटफल-साल-जखमा भरून काढणे वातावर, शास, कासावर, खोकल्यावर, घटसर्पीवर, घसा व शास नलीका चासावर उपयोगी आहे. तेल-पाहिरे इगाव व केस काढे काप्यासाठी वापरतात.

पुनरुत्पादन - बेहडा उद्यानामध्ये, शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला लागवड करणेसाठी उत्तम उत्तम आहे. (परिशिष्ट पहलीत.)

३२. बोर

Ziziphus jujuba Lam; *Z. mauritiana* Lam.

सामाच्य नावे - बेर (हिं) बद्र, बद्रिका (सं) Indian jujube, Indian cherry plum (इं)

कुळ (Family) - Rhamnaceae

अधिवास, आढळ - भृतात सर्व प्रेशांत. उभडया जांगलात. खडकाळ हलतस्या प्रतीच्या जमिनीमध्ये लागवड करतात. दखनफक्त निपूल.

सर्वसाधारण - बोर शितल, गोड, पचनास जड, शुक्रकर, विरेचक, स्तम्भक, शक्तीवर्धक, श्वप्नरिहरक, पाचक, ग्रही वृणशोधक, रुक्ष, कद्द आहे. व पित्त कफ यांचा नाश करते. चरक-मुश्त सहितेनुसार हृदय, हिक्काणिग्रह, श्रमहर, गणात समाविष्ट आहे.

गुणधर्म विशेष - बोर शितल, गोड, पचनास जड, शुक्रकर, विरेचक, स्तम्भक, शक्तीवर्धक, श्वप्नरिहरक, पाचक, ग्रही वृणशोधक, रुक्ष, कद्द आहे. व पित्त कफ यांचा नाश करते. चरक-मुश्त सहितेनुसार हृदय, हिक्काणिग्रह, श्रमहर, गणात समाविष्ट आहे.

उपचुक्त भाग - सारा, मूळ, पाने, फले, बी

उपयोग

- सालीचा काढ- हग्वणीवर, आमाश, ओतसारावर. मूळ- खोकला, पित्तवृद्धी. मूळचा काढ तापावर, ग्रा. जखमावर उपयोगी. पानाचा लोप-ताप व दाह याचा नाश करणे. लटुणा कर्मी करणे. कृमिनाशक आहे. फज्जे, राक्तीवर्धक, पाचक, शुक्रकर, आहेत. पित्तप्रकोप, जळजळ, तुपारोग, त्रांती, क्षय आणि रक्त रोगां यांगते आहेत. बिया-स्तंभक असून हृदय आणि मेंदूस शक्तीवर्धक आहेत. तुमा भागविणारे आहेत. फज्जांचा मोरतवा, रसबत, सुक्या बोराची भाजी जेवणां खाद्य रुहणून वापरतात. बोरीचे लापूड, नागर, शेतीचे अवजार, बौद्धीचा दस्ते करण्यासाठी वापरतात. चारा, इंधन व कुंपणासाठी फारद्या ह्या झाडापासून मिळतात. बोरीच्या झाडाल उत्तमप्रकारे 'लाख' चेत्तन येते.

पुनरुत्पादन

- तुक्काळी प्रेशांत - पडीक जमिनीवरील वरदान आहे. प्रतिकूल परिस्थितीला दाद न देणारे. वरकस- पडीक जमिनीसाठी निक रेणे आहे. बी पेसन करतम करावेत. डोळे भरू करतम करावेत. (परिशिष्ट पहावीत.)

३३. महारुख

Ailanthus excelsa Roxb.

सामान्य नामे - महानिंब, महारुख (हिं) महरुक्ष (सं) Indian tree of Heaven, Coramandel ailanto (इं)

कुल (Family) - Simaroubaceae

अधिकास, आढळ - मृद्ग भारतातील वृक्ष. बिहार, उजरात, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, दक्षिण भारत. सर्व प्रकारच्या जमिनीत. मुळात्ते लालमातीत.

जुणधर्म - सर्वसाधारण - मोठा वृक्ष. खोड- उंच सरळ. साल- ओवरडेंड करडया रांगाची जाड व रचाळ, उग्रवास. पान- एका आड एक, २ वर्णन फुटापर्यंत लांब, ८ ते १४ जोडया, भाल्यासारखी, लयुकोनी पणिका, कडुऱ्यांच्या पणिकासारखी. फुले- मोठी पांढरट पिवळी, मादी फुले व नर फुले वेगवेगळी, पानाच्या वागलत येतात. फक्के- लहान चपट्या शेंगा, शेंगला पातळ पंख. आत एकच ची.

जुणधर्म - साल- कडू, तुरट, दीपन, कडू, पौटिक, ग्रही, ज्वराळ, भूकवर्धक, कृमिनशक, वलवर्धक आहे. सालीला दालचिनीचा वास येतो. साल- भिजत यातली तर झुगात, निकट हेतो., निकटसवाणी घाण येते. पाने तुरागळल्यास विशेष भाजलेल्या शेंगा सारखा वास येतो, वास उग्र असतो.

उपयुक्त भाग - साल, पाने

उपयोग - साल- जीर्ण ज्वर, अशक्तपणा यांत वलवर्धक आहे. बाळंगिणीस शस्ती येण्यासाठी देतात. लहान मुलांचा अतिसार, पोटुखी, कूमी, कान्दुखी अपचन यांत उपयोगी आहे. अस्थमा, दमा, वायगोल्या थांबविणेसाठी देतात. पानाची खीर काळन दृश्यासाख्या बाबूबाबा बाळंगिणीस शक्ती येण्यासाठी देतात. लाकूड हलेकसे, नरम, तिसूळ आहे. त्यामुळे आगकाडया, काडेपेटी करण्यासाठी वापरतात.

प्रभागादन - रस्त्याच्या डुतार्फा लागडीसाठी तसेच फांदयाच्या विशिष्ट रखना व पांडुक्या रांगमुळे पणिचासमुळे शोभिवंत महणून उद्यानातील लागडीस चांगता. (परिशिष्ट पहावीत.)

३४. मोहा

Madhuca indica Gmel; *Bassia latifolia* Roxb.

सामाज्य नामे - मोहबा, मोहडा (म) मुहुआ (हि) मुक्क (सं) Butter tree, Honey tree (इ)

जुळ (Family) - Sapotaceae

अधिवास, आडळ - जुक पनझडी जंगल व भरपूर मुर्यांकश क्षेत्रोत्तमा श्रीमान्त भारतात याच बरोबर *B. longifolia* ही प्रजातीही आढळो डोंगराळ वैदेनी भागात मोठ्या प्रमाणात दरिखण भरतात याच बरोबर *B. longifolia* ही प्रजातीही आढळो

सर्वसाधारण वर्णन - मोहा, विशाल ओबडेंड, आखुड बुंधाचा सदापर्णी वृक्ष. साल पिवळट, जाड, खपल्या फडात, अलंकू वाणी, डोंगराळ वैदेनी भागात मोठ्या प्रमाणात दरिखण भरतात याच बरोबर *B. longifolia* ही प्रजातीही आढळो डोंगराळ वैदेनी भागात मोठ्या प्रमाणात दरिखण भरतात याच बरोबर *B. longifolia* ही प्रजातीही आढळो गोल, तपकिंदी, गरुक्त.

गुणधर्म - मोह - मधुर, शीत, कफकर, वैर्यकारक, पौष्टीक, तुट, कडू, चरबीकरक, कामोत्तेजक, शस्त्रीवर्धक, पोळ, पित्त, दाह, ब्राण, श्रम, कृमिरोग, वातु, अपसार, उमाद, याचा नाश करतो. सातोचा काढा स्त्रीमक आणि शैदी आणे, बियामध्ये-नुकसाईंड, सॉनेनिन आहे. चरक-मुक्त संहितेनुसार मोहा सधार्नीय, दाह प्रशमन, जुळ गोल, एका आड एक. फुले-विवळसर दाट, शेंड्याला एकवटलेली गुच्छात. फुलांना मादक सुणग, फळ-चळ, गोल, तपकिंदी, गरुक्त.

उपयुक्त भाग - साल, लाकूड, पाने, फुले, फळे, बी

उपयोग

- कुळे मध्यापेशाही जास्त काबोहियडेट्स, प्रयिने, मिनरल्स आणि व्हिट्मैन असलेले उत्तम खदाह आहे. आजीबात घातील पारंपारिक अन्न आहे. कुलांपासून मधाके (१ टन कुलांपासून ३०० ते ३५० लिटर पांडी मिळावून नियंत्रा.) फळांच्या गारपासून ही मधार्क मिळतो. बियापासून (२० ते ५०%) चरबीमुक्ततेल मिळतो. कुलांपासून उर्खपातनाने स्पिरिट मिळते. हे उच्चा, स्तंभक पौष्टीक आणि भुक्तवर्धक आहे. फळ - पौष्टीक आहे. गोल, रवासनालिका दाह, रक्तरोग यांत उपयोगी आहे. फळांपासून नियालेले चरबीमुक्त तेल, सबण तयार करू वापरतात. आदिवासी भागात मोहटी तेल खाला तेल म्हणूनही वापरतात. लाकूड इमारती घेरे, फारिंवर सांगे वापरतात. पानाचा उपयोग पत्रावळी, द्रोणतयार करणेसाठी होतो.

पुनरुत्थान - कोरडया वातुका मिश्रित, नाल्या किणारी, जमिनीत उत्तम. दगड गोटयासह माती थरासह, गाळाच्या बिंच्या ७५० मिमी ते १८७५ मिमी. पावसाचे प्रदेशात (आद्रिता ४० ते १०) चांगले वाढते. (परिशिष्ट पहाडी)

३५. रिता

Sapindus trifoliatus L.; S. laurifolius (Vahl.)

- सामान्य नावे** - रिंगी (म) अरिठा, फेनिला (हि) अरिष्क (सं) Soap nut tree (इ)
- कुँड (Family)** - Sapindaceae

- अधिकास,** - दक्षिण भारत, कोकण, परिचम थाटां, ग्राम्खाने सातांडा विद्यार्थी आढळक्का.
- आढळ**

- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम ते मोठा आकाराचा पानझडी वृक्ष. पाने - एका प्रजातीत ३ / ३ तर अन्य एका आड एक. पाने पातळ, वरुन मांसल, तोन खणी. पिकल्यावर मऊवपिकल्यावर झांक. बी-बाटोळे काळे.

- जुणधर्म विशेष** - रिता - तिखट, उणा, लेखन, गर्भपातकारक, स्निध, पाककाढी तोक्षा, तिदोष, दाह, शूल, योग्य नाश करते. फलांचा गर - उणा, कडू, स्निध, कफज, वामक आणि वातहर आहे. लेप-वेदनास्थापन व शोथन आहे. फलांमध्ये १०-१२% साधारण, १०% साखर व बोले सारखा कफज पदार्थ असतो. यांमध्ये "संरोगेन" आहे. बियांमध्ये ३०% पांढरी चरवी असते. गरम केल्यावर तेलासारखी पातळ व रंगहीन होते. सावणासाठी हे उपयुक्त आहे. चरक-सुश्रुत सहितुसार कफज गणांमध्ये समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - साल, मुळ, पाने, फ्रुते

उपयोग - साल, पाने, फ्रुते - गर्भपातक कारक, कफ काढणे, निषणाराक, मोडेशी, अपसारावर उपयुक्त आहेत. फळ - चातीकारक, निदोषात उपयुक्त आहे. गर्भाशयासाठी शामक आहे. कफोत्सर्जक आहे. मूळ ही कफोत्सर्जक असून नेत्र रोगांत उपयुक्त आहे. कृमिनाशक आहे. फलांपासून साबण तयार करतात. कपडे स्वच्छ करतात. दागिने धुण्यासाठी रिठ्याचा उपयोग करतात.

- मुद्रणादन** - सहसा घरांचे जवळ्याप्रसिद्ध्याची लागवड करीत नाहीत. उद्यानांमध्ये, संक्षिप्त स्वरूपात क्षेत्रामध्ये लागवड करावी. (परिसेप्ट पहावीत.)

३६. वायावर्ण

Crataeva religiosa Frost; *C. nurula* Sensa Kanj & Das

सामाच्य नामे - वरुण (म) वरना (हि) वरुण, अस्मरनी (सं) Holy Garter Pear (इं)

कुळ (Family) - Capparidaceae

अधिवास, आसाम, कैराल्ड मध्ये जास्त प्रमाणात. वन्य स्वरूपात कोकणात. उत्तरेत लागवड करतात. मुस्लीम समाजात कबरीजवळ तसेच उद्यानात, रस्त्याच्या दुतफे लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम - मोठा पानझडी शोभिवत वृक्ष. साल - राखाडी करडी. पांढर थुसर करडी. सालीवर गोलाकार खांडे. फांडीची शोभा तोकाता एकत्रित. पानांचे दुक्के, जांडे, गळालेली असतांना फुले येतात. फुले - पांढर, पिवळसर, काहीसी निळसर, सुगंधी, फुलामध्ये तोबुस झुक्का, वसत झुम्भ्ये फुले येतात. रंग बदलतात. फळे - पावसाळ्यात येतात. लाङुळ्याचा बोराएवढी पिवळा, असतात. पिकल्यावर लाल होतात. निया अनेक.

गुणधर्म विशेष - वरुण - तुट, पितकारक, भेदक, उण्या, तिखट, कळू, दीपन, मुमुर, निष्ठ, कडवट, पातक आहे. वायु क्रांती, कृषि, अस्मरी, वातारक्त, रक्तदोष, मूत्रधात, हृदयरोग व शिरोवात नाशक आहे. पितकारक, अनुलोभिक, मूरजनन व शोथध्य आहे. ज्ञाडामध्ये Saponin आहे.

उपयुक्त भाग - मूळे, साल, पाने, फुले, फळे

उपयोग

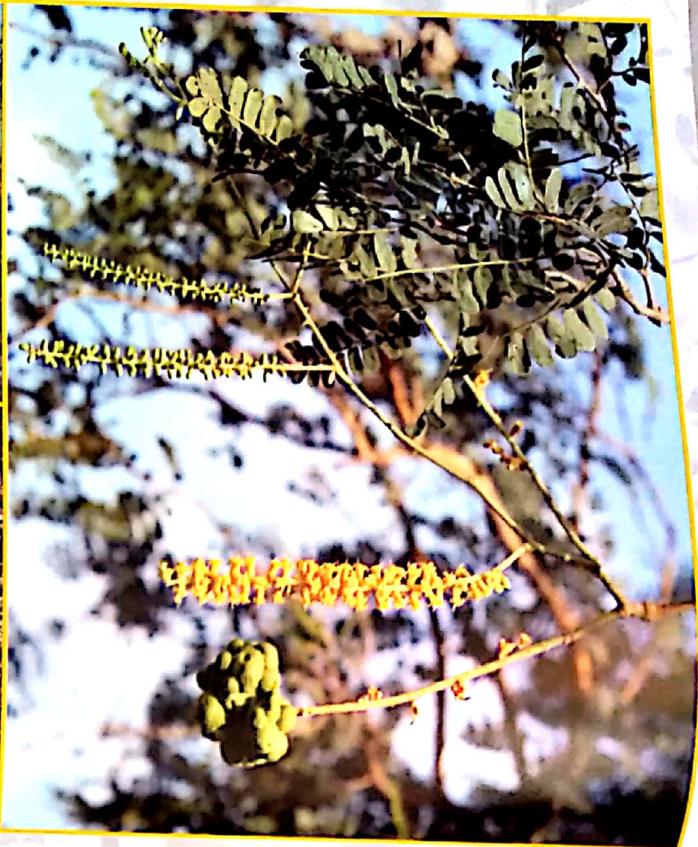
- मूळ - आंदोल्य पुनःस्थापक, भुक्तवर्धक, पितकारक, वातवाटविणारे आहे. मूत्रपिण्ड-मूत्राशय मूत्रदुखाला गुणकारी साल-मूत्रिंडित खडा होऊन देणारी, शक्करा, बस्तीशैल आणि मूत्रकच्छ इत्यादी मूत्र रोगात. गंभाला, ब्रणशोष, ज्वरभ्रम यांत उपयोगी. पानांचा फाट पोटफुणी, कुपचन, उलटी थांबविणे करता, चरबी ब्रह्मणे पानांची भाजी खातात. पाने व सालीचा काढा - चेहऱ्यावरील काळे डाग काढणेसाठी उपयुक्त. लाङुळ - मळ, पान फटणारे, त्यामुळे खेळणी, माईल्स किंवा कोरीव खेळकी बनविणसाठी उपयुक्त आहे.

पुनरुत्थादन - (परिशिष्ट पहावीत.)

३७. शामी

Prosopis spicigera L. P. cineraria L. Drue.

सामान्य नामे - सोदंड (म) खेजरी, (हि) शमी (सं.) Spung, Golden tree of Indian deserts (इ)

कुल (Family) - Fabaceae

अधिकारम् - रुक्ष, उष्ण प्रदेशात्. भारतात् प्रमुख्याने - राजस्थान, गुजरात, मध्य व दक्षिण भूरतात्. गोदावरी खोन्यांत. आठङ्क

महाराष्ट्रात् बानदेश, परिचम महाराष्ट्र, मराठवाडा, विट्टम्बळ्या कोरोडया हलामन प्रदेशात्.

सर्वसाधारण - मध्यम - नोंदा काटोरी वृक्ष. जबल्खास मदपाणी वृक्ष आहे. उच्चलघापूर्वी नवी पालवी येते. फुलांचा अल्कार लहान. विवक्षी किंवा पांढरट विवक्षी, नवीन पालवी आल्यानंतर फुले येतात. येन महिनांतर शेंगा परिपक्व होतात.

रोगान्धर्घ इतें ८ विद्या. शोगा मासल, चवीने गोड. विद्या - शेंगीच्या बीणामारखी, शोडी जारा लोंबात.

गुणगम्भीर - रानो-तुरट, लम्ह, कड्ड, तिरट, रेचक, रुक्ष, शितल आहे. रक्तपित, कृष्ण, अर्ण, दमा, खोकला, कफ, भूम, विशेष शामी धनियाच्या नस्तगाला आराध्य व पूर्वोपायाच्या नस्तगाला शेमकल वृक्ष आहे.

उपचुक्त भाषा - मूळ, सात, कोवळ्या तुवळ्या

उपचोप्ता

- सात - सोरोड्यो, कुन्द, कृन्दी, मृदव्याप, विलावर स्नायु उखीवर उपचोप्ता, पुल व सात - चण लवकर भूलन येणे, ओगेपण, गरमी यात्र उपचुक्ता, कोवळ्या तुवळ्या - पुंगट, पुणणी, उन्हाळ्या, मूत्रातृत थातू अथवा खर पडत असल्यास, गर्मीवर उपचुक्ता, लाकूड-इमारी, येन चांगली कृपी अवजारे माटी उपचुक्त, गुरांना विशेषत. शेंग्या मेंड्याना पाने आवडतात. दस्माच्या विशेषी शमीनी युग्मा करतात.

पुनरुत्थान

- शमी अत्यंत निकट जीवनीत १०० मि.मि. ते १५०० मि.मि. प्रदेशात कटीण खडतर वातावरणात वाढाणारा वृक्ष आहे. पाण्याच्या शोधामाटो त्याची मुऱ्ये ३-५ मीटर पर्यंत योल जातात. लिंदल गेंग वर्णीय वनस्पती असलेने त्याच्या मुऱ्यावरील नश्वरांदी मुऱ्ये जीमीच्या प्रतीकी मुऱ्यावरणा होते. (परिशिष्ट पढवीत.)

३८. शिरस

Albizia lebbeck L. Benth.

सामन्य नावे - विंदोला, काळ्या शिरस (म), भंडर (हि), शिरीष, कृष्ण शिरीष (सं)

कुळ (Family) - Mimosaceae

अधिकास, आवृत्त - कोरडी, आर्द, मोसमी वरे. नदी नाल्यांच्या कडेला. दलदलीच्या प्रेशात. गवताळ प्रेशात. दमट सर्वांगांच्या कोरड्या हवामानात. भारतात-महाराष्ट्रात सर्वत्र.

मर्वसाधारण - मोठा युमटी सारखा पांडिंडी वृक्ष. खोड सरळ वर पसरलेले, साल करडी, चिरा पडलेली. फोने छतुण्णणी, लज्जा, टेकला वाटोळी, सुंगत, एका आड एक, पणिंग ५ ते १ जोडया. पुले - पिवळी, केशी रांगी, सुवासिक, फळे- बीतभर लांब रेण्या, मुखवातीला पिवळ्यास, नंतर लालसर, तपकिरी, पातळ, चपट्या, आंत ६ ते १२ तपकिरी रांग्या बिघा.

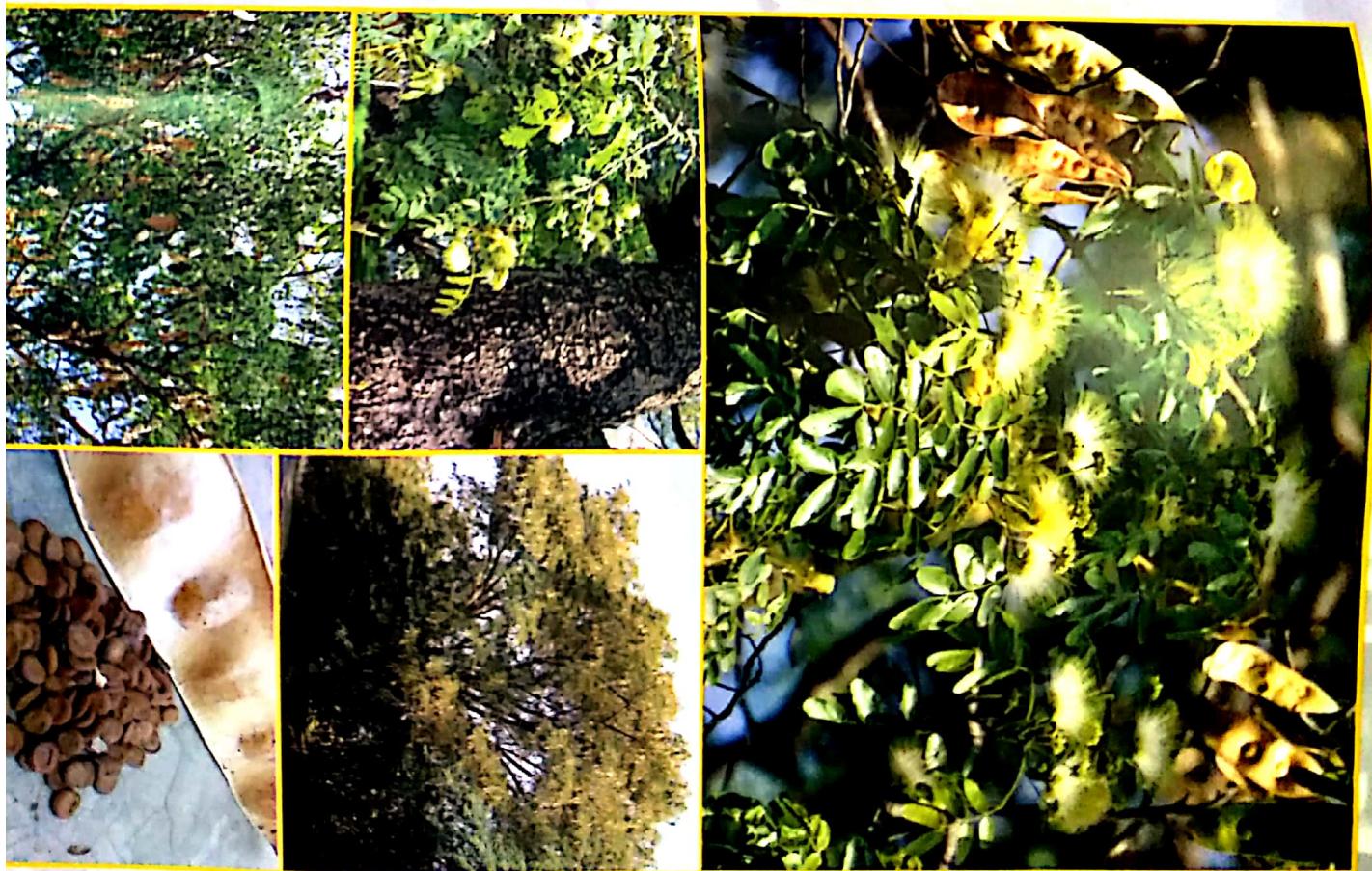
गुणधर्म - शिरस - मधुर, शितल, कडू, तुरट, तिखट असून मूज, खोकला, विसर्प, विष, कडू, कुप्प, रक्तादेष, खासदोष विशेष वर्णन - शिरोग - मधुर, शितल, कडू, तुरट, तिखट असून मूज, खोकला, विसर्प, विष, कडू, कुप्प, रक्तादेष, खासदोष वेदनासामन व विषज्ञ गणां समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाषा - पंचांग, साल, पानाचा-फुलाचा काढा

उपयोग

- सालपूळ - हिंडिया घट्ह करणे, दातु डोऱी, चर्म रोग, यावर उपयोगी. कृमीनाशक, वात रक्तरोगा, पांढे डाग, भाज, त्वचारोग, मूळव्याध, दाह, श्वासनलोका दाह, यांत जुणकारी. पानाचा काढा - मेंडुला पौच्छीक, रातआंशुलेपात्र उपयुक्त. फुलाचा काढा - अर्थरिंगी, रेतस्थापात्र उपयोगी. तेल - कुप्प रोगावर उपयोगी. मुळे - अर्थरिंगी बिघा-पुरळ, मूज, केशतुट मध्ये वापरलात. अंजन नेत्र रोगांत वापरलात.

पुनरुत्थान - अधोविस्तारित मुळ्यापासूनही पुनरुत्थानी होऊ शकते. शिधगतीने वाढाणारे झाड. (परिशेष पहवेत.)

३९. शिवण

Cmelina arborea L. (Roxb)

सामन्य नामे - गमर (हि) गंगारी, कारिस्मी (सं) Comb Teak, Cashmere Tree, The White Teak (इ)

कुँड (Family) - Verbenaceae

अधिकास, आढ़क - राज्यपर मोसमी जंगलात विद्युतें, खारेया, निर्दर्भ, कोकाणील जंगलात. बाजानी केमरानी विद्युत. गोंदाच्या बांधावर, रस्याच्या कडेला लावड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मोवा वृश्च, खोड उंच, साल - निवळ्य, गंडी. पाने - हड्डाकूटी, एकमेंकांच्या विक्रम, बालून लवयुक्त, वाढाच्ये टोकदार, मोठी. पाने मुळे एकाच बेळी येतात. फुले-निवळ्य रंगाची लालसर, काळी अद्या असलाली, उल्लात मध्याराखा निवळ एवढे भरारू. फुले टोकला येतात, बाहेरन केसाळ, फळे-लहन जांबून-बांगालवै, गोत रेहाकडे निमूळजी, मांसल, आंत एक बी. बीयांने कवन कर्तोया आसते.

उपयुक्त भाग - मूळ, पाने, फुले

युग्मर्थ विशेष - शिवण दरमाळ (बुलांगंक पूल्य) पैकी एक आहे. शिवण - निखट, तुरद, गोड, नाशुर, नोपन, नेघाकर, भेंडक अमून मूळव्याप, रसादोण, तहन, आमशुल कफ, मूळ, दह, ज्वर, भ्रम यांचा नाश करते. पाने-नीलत, संहेत. फळे - तुम्हार, दाळ्हयान, मुळेकुट, दीपन गोतात, उणा, पचनास जड, तिनचक आंडी. कृष्णनारायण, भूळव्यंक आहेत. फुले स्तम्भक आहेत. चरक-मुत्र मीहितोम्यांचे शोणहर, वाह प्रग्राम, विरचनोमा याजात सांबावट आहे.

पुनरुत्थान - ७५० मिमी. ते ८५०० मिमी. प्रज्ञन, समुद्र समोरीपासून १०० नोंदर उंदी पर्यावरण यांते येते. कमी पावसाचे प्रदेशात जात नाही. जलद बढावारे. याची कढे गुरुता आवडतात. तरी बुझ यकलेल्या विधांदी उगवण क्षमता यांगली. (परिसिष्ट फहवीत.)

४०. शेवगा

Moringa oleifera Lam

सामान्य नावे - सोट (म) सहिजना (हि) शिंगु (स) Drum Stick, Ben nut, Horse Radish tree (इ)

कुळ (Family) - Moringaceae

आंध्रवास, आडळ
आडळ - भारतात, महाराष्ट्रात सर्वत्र. दोन जाती आहेत. पैकी एक Wild - जंगलात आढळते. दुसरी Oleifera Lam ची लागवड करतात.

सर्वसाधारण - मध्यम आकाराचा, ठिसूळ लाकडाचा वृक्ष, पाने संयुक्त, एका आड एक पणिका १ ते १.५ फूटलांब, फांडा पोकळ, फुले-पाढी. शेंगा १ ते २.५ फूटापर्यंत लांब, उभ्यारोपायुक्त. विया अनेक पखाडारी.

गुणधर्म विशेष
वर्णन - शेवगां-तिक्कट, मध्य, उष्ण, पाचक, सारक, खारट, तिक्ष्ण, रुचिकर, अमनीदीपक, ब्रणनाशक, कडू आहे. मूळ शेंगा, पाने मुले -वात, कफ, वृणु, ज्वर, कुष्ठ, गुल्म, मस्तकशूल नाशक आहेत. आतजांसाठी संग्रही वेदनाशामक, भूकवर्धक आहे. कैंटिल्याम व 'क' जीवनसत्त्व भरपूर आहे. शेंगामध्ये प्रथमे भरपूर, पानाच्या रसामध्ये अद्व, क जीवनसत्त्व आहेत. वियामध्ये ३० ते ४०% तेल आहे. ते पाण्यात मिसलत नाही. अल्कोहोल मध्ये मिसलते. चरक-सुश्रुत महितमुसार कृमिज्ज, स्वेच्छेपण, पुतीहर, शिरोविरेचनोपण गणात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुळांची ताजी माल, बी, शेंगा, फुले

उपयोग

- पाने, फुले, शेंगा यांची भाजी करतात. शेंगामध्ये भरपूर प्रथमे तर पानामध्ये 'अ' जीवनसत्त्व भरपूर असलेले भाज्यांबरोबर पोषक द्रव्ये पेपात जातात. पाल्याचा रस-नेत्र रोगावर, वात गुल्मावर, नळ वायुव्यावर, वापरात. मजातातद्युहास आणि हवायास उत्तेजक आहे. लघवीचे प्रमाण व त्यातील क्षार वाढवितात. ब्रणरोपायुक्त उत्तरवातो लघवीतून ब्रणदारेप निघून जातो. ज्वरामध्ये थाम व लघवी वाढते व ज्वर उत्तरतो. साल उगाळून ब्राशोथ अनीमांव, कुपचन, पोटशूल, कंबरुडुखीवर सालीचा किसही देतात.

पुनरुत्पादन - मिश्र पीक-म्हणून अंत्यंत उपयुक्त, बियांबरोबरच, उकडू प्रतीक्या झाडांच्या फांद्या पासून ही पुनरुत्पादन करता

चेते. सुरवातीला पाणी द्यावे सुधारित प्रजातीमध्ये ६ माहीन्यानंतर शेंगा येतात. (परिशिष्ट पहवतीत.)

४१. सटवीण

Alstonia scholaris (L.) R.Br.

मानाच्य नावे - सातवीण (म) सेतानवृक्ष, भारियां (हि) सतपाण (स) Ditta bark tree (इ)

कुळ (Family) - Apocynaceae

अधिवास, - उझा कटीबंधीय प्रदेश. आंदं जंगल. भारतात, गोजमर मोसमी - लातात, मैदानी क्षेत्र. कोकण, उज्ज्वाल

कांडकातोल बनात. शोभिक झाड म्हणून उचानामध्ये शहरात- रस्ता दुतकांतावड करतात.

मर्वसाधारण - मोठा सदापाणी वृक्ष. छोड-गडं तांकिकी. काढ्यपत. सात पांडरट हिपके असलेले. उडवडीत. आंतर गातील वर्गांन 'डिट्टा' सात म्हणात. फांडाची खना खोडा भोवती साधारण वर्वुव्याकार असते. गों चांदी, लाव एका डॅक्टास १५ पाने चाकाकार पद्धतीने. पानाच्या कडेला समातर अशी स्पष्टस्थीर दिसते. पाने व कांदाचा डेढा तोडलेवर निक गेतो. झुले-लहान लेवावर, युस्सम्बारात, भोवात खेपस्तर व युच्छामध्ये येतात. झुले-हिरवट पांढरी, मुवास्का, कुलांच्या देवापून स्वतं टोक असलेल्या दोनरोगा बाहेर पडतात. केसुक्का विद्या. दोन्ही दोकांना लाव तेंु वै पुंजके निकटलेले दिसतात.

जुणधर्म - सातवीण दीपक, सारक, कडू उझा, मदांगी, मुंगांगी, लिंगांग, तुरट, व हृदय आहे. रक्तदोष, ब्राय, कृष्ण, दाढा, विद्यम, कुरुद्ध, शूल व गुरुम्ब यांचा नाश करते. चरक-म्हुत चोहांगुमार जुळजन, उद्देश्यरान्त, स्तन्यजनन गतात समाविष्ट आहे.

उपचुक्त भाग - या जाडांची साल (Ditta Bark) महत्वाची. मूळ, पाने, तुरुचरस

उपचाण - सातोमध्ये डिट्टामाइन व इक्कायटामाइन अल्कोलाईट्स आहेत. साल जडांगा भरल गेल्यात व त्त्वां रोगांत सात विरोचक, स्तम्भक, पौष्टीक, आवर्ती, जररोधक, जरानाशक आहे. कृमानाशक, तुरुचरेक, हृदयरोग, दूना, रक्ताविकार, अरुद, तिदोषुज्जेणे यावर उत्तम आहे. निरकाली इया आणि दंतेन्द्रासाठी अन्तत चांगले. वाळत ज्ञारावर अल्पत उपचाणी आहे. दिव्यकाळ्या अतिसारात, अतिसारात रजा पडवे, मतोरीधार उपुक्त आहे. ज्ञारानंतरच्या परिणामावर साल मौल्यवान. साल व पाने तुरुच वडविळे, भूक वडविळे. बाळत जर, त्रिशोष धुम्पी यावर उपचाणी आहे. तुरुचरस, ब्राय, संघीवातात तसेच कान तुरुचण्यावर तेलात निसल्वून लावतात.

पुणरुत्पादन - जलदगतीने वादणारा वृक्ष आहे. (परिशेष पहावीत.)

४२. सावर

Bombax malabaricum DC. B.cieba L.

सामन्य नाम - भोवरस, काटेसावर (म) सेमल (हि) शालमी (से) Silk cotton tree semul (इ)

कुळ (Family) - Bombacaceae

अधिकारा, - विशेषता: उष्ण कटीबंगातील वनात. ७५० मिली मि.ते ४५० मिली. पावसाचे च २५ ते ४५ हिंदी मेल्या. अढळ - तपमानात, समुद्रसप्तशैण्यासूत ते ११०० मीटर ऊंची पर्यंत विविध प्रकाराचा हवामानात. संपूर्ण भारताबोरा महाराष्ट्रातही सर्वत्र.

मर्वसाधारण - पानगडी प्रकारचा गोठा, सरळ सोट वाढणारा वृक्ष. शाळाचे खोड शक्यातो गोलाकार व तिकोणी बसके, काढे असलेले. फाला थोड्या अंतराने जमीनीला समांप असतात. पाने विवाङ्नात गवळात. नवीन पाने येणाऱ्याची फांयाच्या टोकांना लातभडक रोगाची, बाहिरस्या बाजुला केसाळ असणारी युंते येतात. फाळांचे बोड तिवे व अंडांसारखे लोबट असते. बोडांमध्ये रेशमासारखा कापूस आणि लाल काळ्डसर पुळकळ बीया असतात. शाळाच्या बुंध्यापसून निशाचा इंकाला 'मोनरस' म्हणतात.

गुणधर्म विशेष - सातीचा रस-ग्राहक, कफनाशक, फुले-शीतल, कडू, तुरट, वातुळ, कफिति, रक्तदोष नाशक, नोवरस-तुरट, ग्राहक बताकर, पृष्ठीकारक, धृत्युर्धक, शीतल, वयस्थापक, गर्भराशक, वातनाशक व स्निध आहे. चरक-मुळत संहितुरुपर-संधारनीय, पुरुष संग्रहणीय, पुरुषवितरजनीय, शोषितस्थापन, वेदनास्थापन गणात समाविष्ट आहे. सावर जेव्या नस्त्राचा आराध्यवृक्ष आणि स्त्राती नस्त्राचा शेमकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त खाणा - मूळ, साल, फुले, हिंक (भोवरस)

उपयोग - मूळ, साल, फुले नोवरस- हे गर्भी, थंड प्रोत्ते पानधरी, जीर्ण अतिसार, संग्रहणी, आव, इत्यादी व्यायाची रोगांवर वापरतात. धृत्युर्धता व कफनाशक म्हणून उपयुक्त. नोवरस जीर्ण-अतिसार. संग्रहणी आणि अतित चांगला उपयोगी आहे. एक वर्षाने आतोली रोपाचे मुळ्य स "सेमल-मुसली" म्हणतात. ते दुधाबरोबर बदलवर्धक व पौद्यिक असते. परमा च अंतेंत थकवा आल्यास त्याची पेज देतात. काढे दुधात अगद्यन्त ताळण्यापटीकेन्वर व त्तेवरील काळ्डगण घालीविणार्थी लावतात. सुलता कमी करणेसाठी काढे व आंतरसाल याचे चूर्ण घेतात. लाज्कूड हस्तकेच मक. असते. त्यामुळे पैकीं केसेस, काड्यावेच्या, आगकाड्या तथार करणेसाठी वापरतात. फलांमधील कापूस उरा (cushion) साठी वापरतात.

पुनरुत्थान

- हलक्या कापामुळे बिया लोंबवर वाञ्याबरोबर उडत जाऊन स्परतात. त्यामुळे बियापसून नैसर्गिक पुनरुत्थान चांगले आढळते. सावर वृक्ष जलदातीने वाढणारा वृक्ष आहे. (पारिशिष्ट पहावीत.)

४३. सोनचापा

Michelia champaca Linn.

सामान्य नामे - पिवला चाफा (म.) चंपा, (हि.) चम्पका, सुवर्ण चंपक, (सं.) Golden Champa , Champaca (इ.)

कुँड (Family) - Magnoliaceae

अधिकास, आढळ - सदाहरित पत्रसारी जंगलात. प. भारत, द.भारत, महाराष्ट्रात दक्षिण कोकण कोकण देवळजवळ, उद्धानगमये लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मोठा वृक्ष. खोड १-१० मीटर लांब. साल-जाड भुकट पंडरी. पाने- सदापर्णी लाब, टीकटार कडा नागमोडी, गुल्मुळी. पुत्रे-गिरली, सुवासिक, लहान, आखड, देऱ जाड. फळे-घडमध्ये घट, एकदली. करडेवी.

गुणधर्म विशेष - साल-कडू, तुरट, विष्णवशक, मूरवर्धक, स्वेदकारी, जररन, कामोतेजक आहे. मुले-दीपक व मूरवर्धक, कफोत्सर्जक, सुगांधी उत्तेजक आहे. फुलांमध्ये essential oil तर विधामध्ये Fatty oil आहे. सोनचापा आरतेशनक्षत्राचा आराध्य वृक्ष तर आद्वा नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे. चरक मुश्तु साहित्युमार दीपन, पाचन, स्नेह गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मूळ, साल पाने कुळे, फळे

उपयोग

- साल-कूमी, कफवात, पित, आणि अशुष्ट रक्त यांत गुणकारी सुवासिक, जररनाशक, उत्तेजक आहे. सालीचा काढा मासिक पाळी सुधारण्याकरिता उपयोगी आहे. पाने-दुसऱ्या औषधांवरोबर योनी स्थावाची दुग्धी दूर करण्याशाठी, पानांच्या रस कूमी उत्सर्जनाचे काम करतो. मुले-पित प्रकाप, कुळ्यांगो, त्वचारोग, चण, खोकता, सधीतात, डोकेडुखी, भोवळ यांत उपयोगी. कुळे तेलात कुहून संधीवात, भोवळ यावर उपयोगी. मुलांचा फांट-उड्हाता कमी काहेचाठी, पणी विष्यामुळे लधवीचा जास होत असेल तर देतात. विचाचे तेल- उदरवायुगासूत अराम मिळज्ञे साठी देतात.

पुनरुत्पादन - सुधारित प्रजातीमध्ये ३/४ चर्णांनी भरपूर कुळे उड्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत येतात. (परिशिष्ट पहावीत.)

४४. हिरडा

Terminalia chebula Retz & Wild

* नास्ती चस्य गुहे माता, तस्य माता हरीतकी (माता नसलेत्या बालकांची माता.)*

सामान्य नावे - हड्डा (म.) हुर्टी (हि) हरीतकी, अभया (सं) Chebulic myrobalan, myrobalan (इ)

कुळ (Family) - Combretaceae

अधिवास, अवृत्त - सुमुद्र सपादी पासूनच्या २ हजार मीटर पर्यंतच्या उंचीच्या-मोसमी जांलात, ओलेसर भागात उत्तमप्रकारे, भारतात सर्वं, परिचम घाटांविषूल प्रमाणात.

सर्वं साधारण - हुकेदार पसरट व अनेक वर्ष दिकणारे झाड साल-करडी व भरसू चिरा असलेली. पाने-टोकाशी एकत्रलेली असतात. कोबळ्या पानावर केस/लव असते. फुले-पाहरी-पिवळसर, लहान लहान उरे, नवीन फुलांना काहिंगा चुवास असतो तर तुनी फुले उग्र वास देतात फळे-पचथारी, लव वळुळ्याकार, फळात १ बी. कोबळ्या फळांचांस हिवा, पिकल्याकर पिवळसर धुसर.

गुणधर्म उपयोग - हिरड्याच्ये रेजिन, चेबुलिकी और सेंड रेजिन साल-तिखट, कद्द, देठ-काई, फळ-कथाय-तुर्ट असते. कृषिनाशक, गर्भ-स्थापन, खोकल्याचा चास कमी करणारे आहे. प्रजास्थापन, ज्वरान, कासान, अर्णोद्धन, प्राप्तस्थापन, वयस्थापन या गाणात चरक मुकुतांनी समावेश केलेला आहे.

उपयुक्त भाग - साल, फळ, सुकलेत्या फळाची त्वचा

- हिरड्याचे ३ प्रकार आहेत. आठांदी तयार हेण्यापूर्वीच शाडावरलेन गळून पडलेलो वाळविलेले बारीक फळ म्हणजे बाळहिरडा, याचा औषधी उपयोग करतात. असारिपक्व फळ म्हणजे कातडी कमावण्यासाठी येणे फळ. या प्रक्यापासून उत्तम प्रकारराचा काळी व फिल्युल्सर राया तयार होतो. रुग्णांन त्यात रायारी हिरडा म्हणतात. पूर्ण पिकलेले फळ औषधात वापरत. याता सुरवारी हिरडा म्हणतात. हा महत्त्वाचा आहे. साल व फिल्युल्सर तीन मोळ्यां प्रमाणावर मिळते. कातडी कमावण्यासाठी त्याचा उपयोग वातवाहिन्या व मेंदुच्या विकारावर करतात. हिरडा वृक्षदीर्घकार्यक भुक्तवर्धक, कफदोष नाशक, गम्भीर शोषेक आहे. डोळ्यांना हितकारक आहे. अन्न पक्ष करणारा, यकृत विकार नष्ट करणारा, हृदयाला हितकारक. त्वचारोग निवारक, तुक्तकोळ्या निवारणा लघवी व लघवीच्या मागावरीत दोष दुर करणारा. शुक्र धातुची निर्मिती करणारा त्याचं प्रमाणे वाढवणारा आहे. हिरडा विद्योष नाशक आहे. प्रक्याचे वस्त्रांवर चूर्ण दरक्षय व हिरड्याच्या रक्ताक्षावात वापरता. जखमेवर भाजलेल्या टिक्काचे हिरड्याचे मलम लावतात. हिरड्याचे लाकूड अल्प घट्य व कठीण असते. इमारती लाकूड म्हणून त्याचा चांगला उपयोग होतो.

पुनरजागरण - हिरडा सुरवातीला हळवार वाढगारा वृक्ष आहे. (परिशेष पहवीत.)

४५. हिंगणबेट

Balanites aegyptica L., Delile, B. roxburghii Planch.

सामान्य नावे - हिंगणी (म) हिंगोट, हिंगोल (हि) इंगुदी (सं) Desert date, tree, Egyptian balsam (इ)

मुळ (Family) - Balaniaceae

अधिकास - कमी पावसाचे प्रदेशांत. खानदेश, लिरभे, मराठवाडा, प.महाराष्ट्र, गुजरात प्रांत आढळते.

सर्वसाधारण - काटेतीलहन वृक्ष. फांडा-पिवळसर हिंगन्या. साल-भुरकट भांगर. २ ते ४ सेमी. लोंबोच तीळया कांटे. गान संयुक्त, थंडीत गळतात. मुळे हिंवट पांढरी, ५ पाकळ्या, मंतवास. फळे-अंडंचा एवढी, लांबट गेल, त्यावर उच्चा उथळ्या खाची प्रारंभीहिंवी, निकलेलर भुरकट-पांढर विवळी. गर-हिंवट सावणासारखा. एक वी.

उपसूक्त भाग - पाने, साल, बी

उपयोग

- हिंगणी-मराणी, तिखट, लघु, कडू, उणा, केनित आहे व कुमि, वायू, विष, शूल, ब्रण, कफ यांचा नाश करते. मुळे-मऱ्यार, निश्चय, उणा, कर्दू, नियांच्या तेलामध्ये प॒ ठस्के रद्देवर व चरवट आस्त द्रव्य असते. फळतील गर हा सावणा, आम्सदारच्या, खाज्हर, व बोळ युक्त आहे. सालीमध्येही सावणासारखा पदर्थ असतो. साल-खंसन, कूमिळ, कफकट्या, कुष्ठच्या, गर-कफला व स्खंसन आहे. सुश्रुत संहितेनुसार हिंगणी अकांदिगांत समाविष्ट आहे.

पुनरुत्थान - कमी पावसाचे प्रदेशात. कफ पातळ होेजना पाढते. लघवीस व शोचास साफ होते व थकवा येत नाही. नवीन श्वास नवीकाशोथात नेतात. जास्त मात्रत जुलाव होतात. जलोदर मध्येही वापरतात (पण जुलावासाठी वापळ नये.) तेल जखमेवर, त्वचारोगांवर अन्नदारू वृण्णावर लावतात. साल-मासे मारज्याकारिता वापरतात. फळांच्या पत्त्य रेशीम साफ करणेसाठी वापरतात. गुरांच्या जखमेवरील कोडभारणेसाठी फळांच्या उपयोग होते.

पुनरुत्थान - कमी पावसाचे प्रदेशात सहज वाढतो. नैसर्विक रित्याती भरपूर वाढतो. लागवड करणेसाठी फायदेशीर नाही. मात्र कमी पावसाचे प्रदेशात उथड्या बोडक्या क्षेत्रात लागवडीसाठी चांगला. अशा क्षेत्रात रस्त्याचे तुकर्फ लागवड करणेसाठी चांगला वृक्ष आहे. सावली-छायेखाली सुरवातीला चांगली वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

* रोगे तथार करणे व लागवड करणे साठी आवाची काळजी. *

* जुणधारा सोपा अर्थ *

पैलंपिसांच्याची निवड - रोगे तथार काण्यासाठी पैलंपी पिशवाळाची अतरशयकता असते. १ महिने व १८ महिने कालीवर्षीची रोगे तथार काणेसाठी अनुकमे १२.५ सेमी × २५ सेमी × ४० सेमी × ६०० ग्रॅम च्या पिशवाळी निवड करावी. प्रती किलो अनुकमे ३२५ व ३५ नामांसे त्याचे प्रभाग आहे.

पिशवाळांचे भाव

- पाण्यापेशा (नवीकाऱ्याची) माती, कोमोस्ट्हूट व अलंत बारीक वाढू हे अनुकमे २.११ ह्या प्रभागात घावे कीड नासीसाठी शब्दसंअस्त्वास राख व १००० पिशवाळांची १० बिंदु नौम केक, सिल्क्स्डपाणासाठी बारीक केलेला पाण्यापेशा या सवाचे एकजीव मिश्रण चाळवीकर चाळून पिशवाळा भरावात.

बियाणाची निवडः - पाण्यापेशा वजनाने जड असलेले वियांगे पाण्यांत उकावे. वी पाण्यात उडून तल्याशी गेलेले वियांगे निवडावे. तरंगांने वी घेणे; पाणी देणे ताळावे. पाण्यापेशा वजनाने हल्लावे असलेले वियांगे साफ करून वजनाने निकाप वियांगे वाच्यावर उत्पावून / उडून तिवडावे. प्रजातीतुला वियाणावर प्रक्रिया करावी (सोबत तक्षा जोडला आहे) वियाणास जंतुतापाके चोपदू प्रक्रिया केलेले ओप्यावर तथार केलेली रोगे पिशवाळी (Transplant) कराव्यासाठी शवसातो सकाळी लवकर व सायंकाळी उडीरावीचे वेळ निवडावे. रोगे तथार कराव्यासाठी अविषयत प्राप्त तंत्रज्ञ वापरणेव भर घावा. त्यामुळे वेळेवा, खवाची बवत होजा निकांगे रोगे पिल्ह रक्षावात. रोपांना जातीने शब्दसाठी सकाळी व संध्याकाळी पाणी घावे. किंवदंगासाठी रोपांवर देशी गड्यांचे सकाळाव्ये ताजे १ लिटर गोपूर १० लीटर पाण्यात मिसळून फवराणी करावी. गुरांपसून व अन्य प्राण्यापसून रोपवाटीकीला रोगे सरक्षण करावा अविवार्य आहे.

जडू घोद्दो-भरावे - ४५ सेमी × ४५ सेमी × ४५ सेमी अमारावते जडू पाण्यांपूर्ण खोलावे. त्यामुळे उत्पाक्षण व आजातेमुळे माती ताहून त्यातील तुरी, कीडे, नष्ट होईल. माती अमारावते खोलावे त्यातील सर्व दाढ़ावे बाहे काढून अवश्यकतेतुल्यासाठी घोद्दो वाढवा. आव्याप्तीने घोद्दो वाढवा. नीमकेक व चुम्हारे १०० ग्रॅम रा. खत (NPK, DAP, SSP) यासह जडू घोद्दो पावसाळ्यापूर्ण पूर्ण भरावेत.

रोपांची निवड - उचिते मोटी असलेली पांडु सडपातळ खोड असलेला रोपांपेशा, खोडाची जाडी जास्त असलेली सरळ, काटक, टणक स्कॉडांची रोगे (ती उडेने कीडी असली तरी) तसेच गर्द हिंदी गाने खोडाल्या सर्व बाजूनी पासलेली अशी रोगे निवडावी. रोपांवर करसलीले कीडे, आव्याप्ती, उरुव्याचा प्रदुर्भाव नसावा, रोगे रोम्बाव विळा रोड्डामोड झालेली नसाची. पिशवीतील रोपांचे उम्बाची वाढ वियाणाचा सर्व दिवांगी समान पसरलेली असाची व रोपांपसून पिशाची बाहे काढलेवर सुख मातीला घटू खला बरलेला असाचीत.

तामगवड - पावसाळ्य सुरु झालेवर जुन-जुने महिन्यांत खोडून भरालेल्या खड्यातील पिशाचाच्या अकाराप्रवर्ती गावावड करावी. मातीचा भराव तेजन पाण्याते रोपांवारातील भराव देणावी. आवश्यकते त्रुताव भर घावा. आव्याप्तीने घोद्दो वाढवा. रोपांचे सभोवारचे तांग काढणे, रोपांवारा भर देणे, माती छिडी करावे, मारात करावे, सुमारे १०० ग्रॅम खाला डोस देणावा किटक नासाचाची फावरांड कामे पूर्ण करावी. सोपाव रोपांवारातील भराव देणावा व पिपले तेजुन मध्ये महिन्यातून ३-४ वेळा पाणी घावे. प्रत्येक वेळा रोपांवारा २० ते २५ लिटर पाणी घावे शब्दसंअस्त्वास दिलक सिंच करावे. आपोपसून सरक्षण करावेकामी क्षेत्रासभोवार आग प्रीत्यंतेक जाळक्या आवाची व गुरांपसून रोगे संरक्षण करावे.

अनुलोकिक	Laxative	निष्ठा आणि वात यांच्या स्वास्थ्याकामी अवृत्तीस उतेजक, मत नरम होजून रौप्यास याक करावारी कर्करेगा
अनुद	Cancer	तेदा, शेप, शुद्धाभवना, उतेजना, चोड कमी करावारा, गर्भावृत्ती होऊन न वारारी
अतसासाक	Sedative	मूरुवायातील खडे-मूरुवाया नट करणे, हैक्क न देणारी पूळव्याप
असमीराशक	Antidiarrhoeics	आतंव (विटावत) सात वाढविणे. वंद पडलेला आतंव दूर करावारी उतेजना देणारी
अर्ज	Piles	मूरुवायातील खडे-मूरुवाया नट करणे, हैक्क न देणारी
आरोत्तराजनन	Emmenagogues	कफकाशक, Antiasthmatics - द्या, बोकला, रसास उच्चास संभवी Behics कफ पातळ करणारी चमरोग जंतुताप रोग बो काणारी महक, कैफ आणणे, जोप, शुद्धी आणारी कंड, खाज नाशक, शोणिते करेशक
उतेजक	Stimulants	आतायातील कुमी भरावारा किंवा बाहेर पिश्यासाठी भद्रत करावारी कुमी, जंत भरावारी गर्भ पाडणेस भद्रत करावारी
कफक्षन	Expectorants	उतेजना देणारी कफकाशक, Antitussives कफकाशक करणारी चमरोग जंतुताप रोग बो काणारी महक, कैफ आणणे, जोप, शुद्धी आणारी कंड, खाज नाशक, शोणिते करेशक
कुम्भन, त्वादेषापाक	Antiparasitics	आतायातील कुमी भरावारा किंवा बाहेर पिश्यासाठी भद्रत करावारी कुमी, जंत भरावारी गर्भ पाडणेस भद्रत करावारी
कैंडन	Narcotics	अतायातील कुमी भरावारा किंवा बाहेर पिश्यासाठी भद्रत करावारी कुमी, जंत भरावारी
कैंडन	Rubefacient	वर्मिलुगे Vermiluge
कृमिन	Anthelmintics	जंतु कीड भारक
कृमीमाराक	Antiseptics	जंत भारणी
गर्भपातन	Abortifacient	अन्तीतील पातळ द्रव्य घटू कराणारी, शुक्क कराणारी, शरीरांत उत्ताह, आंद उत्तास वाढवून मानाच्याद्वारे अंत शवटीला उतेजन देणारी जंतु भारणी
जंतवीय	Life Promoter	जंतु भारणी
जंतनाशक	Antisocial	जंतु कीड भारक
जंतुन	Antiseptics	जंत भारणी
जरर	Antipyretics, Febrifuge	जरर, ताप नाहीस कराणारी
छंदिंग्रहण	Anti emetic	वर्मन प्रतिवर्षक
छिसाळाजन	Sternulators	ओंको झुग्ती असता रिंका आणणारी, शिकाजनन घंडई निश्चिन कराणारी, दह शमात कराणारी ज्वरातील उत्तात कमी कराणारी आमरायावे रक्त वाढविणात ह्याने खूक लागते. अग्ने प्रदीप कराणारी पाचक
बरसामन	Refrigerants	पितालम
दीप	Stomachis	पितालम, पित खड्याती
पिताल	Antidiarrhoeics, Febrifuge	पित विरेचन
पिताल	Cholagogues purgative	पित सफ कराणे, पितालपसून कोता साफ कराणारे
पितालाक	Cholagogues	युत्तास उतेजन देणन पिताला आव वाढविणारी
पूरीह	Suppurative	पूळाहू टाळगारी
पीटीक, बरल	Tonics & Stimulants	शत्रीवर्षक, उत्ताह देणारी, उतेजक
बरोजवर, वृष्य	Aphrodisiac	शक्तीपुक्त, शक्ता न आणणारी, संघो इच्छा उत्तन कराणारी, वैर्यांत लंबविहारी
हृष्णा	Fattening agents	मास वाढविणारी, स्त्र॑पण वाढविणारी

